UITGEGEVEN ONDER AUSPICIEN VAN HET
KONINKLIJK INSTITUUT VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE
TE LEIDEN
EN HET
INTERNATIONAAL INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENIS
TE AMSTERDAM

SOCIALISME IN INDONESIË

De Indische Sociaal-Democratische Vereeniging 1897-1917

DEEL 1

BRONNENPUBLIKATIE

Bewerkt en ingeleid
door

F. TICHELMAN

1985
FORIS PUBLICATIONS
Dordrecht-Holland / Cinnaminson-U.S.A.

Published by:
Foris Publications Holland
P.O. Box 509
3300 AM Dordrecht, The Netherlands

Sole distributor for the U.S.A. and Canada:
Foris Publications U.S.A.
P.O. Box C-50
Cinnaminson N.J. 08077
U.S.A.

ISBN 90 6765 071 4

© 1985 Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden and Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.
No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, without permission from the copyright owners.

Printed in the Netherlands.

INHOUD

Lijst van illustraties	VI
Voorwoord	VII
Verantwoording	XI
Afkortingen	XVII
Woordenlijst	XXI
Inleiding	1
Noten inleiding	53
Bibliografie	59
Lijst van de documenten	79
Samenvatting van de inhoud van de documenten	95
Documenten	111
Register	687

LIJST VAN ILLUSTRATIES

H.J.F.M. Sneevliet 5
De drie verbannen leiders van de Indische Partij 9
Bestuur van de Inlandsche Journalistenbond 22
Kop *De Indiër* 42
Groep I.S.D.V.-leden 46
W.H. Meijer 122
L.D.J. Reeser 126
Soerabajasch Marine Gebouw 137
R.A. Schotman 191
Titelblad brochure *Groepsvertegenwoordiging* 199
A. Baars 227
Mas Marco 239
S. Koperberg 255
Handschrift Tjipto Mangoenkoesoemo, document 71 262
Kop *Modjopait* 267
Kop *Sinar Djawa* 276
Handschrift A. Baars, document 91 315
Handschrift S. Koperberg, document 99 331
Handschrift Marco, document 107 343
Handschrift W. van Ravesteyn, document 110 354
Handschrift H. Sneevliet, document 111 359
Handschrift H. Sneevliet, document 114 365
Handschrift S.J. Rutgers, document 120 416
Kop *Pertimbangan* 428
Kop *Pantjaran Warta* 455
Handschrift D.J.A. Westerveld, document 137 473
Kop *Soeara Merdika* 493
Titelblad brochure *Notulen vierde algemeene vergadering van de Ind. Soc. Dem. Vereeniging* 495
Abdoel Moeis 547
Kop *De Volharding* 593

VOORWOORD

In 1966 gaf prof. dr. A.J.C. Rüter, directeur van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, aan mij de opdracht het Indonesische gedeelte van het archief van H.J.F.M. Sneevliet voor een bronnenpublikatie te bewerken. Dit archiefbestand bevat een belangrijke collectie brieven en andere documenten over de geschiedenis van de socialistische beweging in Indonesië vanaf de oprichting van de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging (ISDV) in mei 1914 tot en met de externering van Sneevliet in december 1918. Andere archieven in het bezit van het IISG, met name dat van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), bleken ook relevante stukken op te leveren.

In de jaren 1966-1968 werd tevens onderzoek verricht in de archieven van het voormalig Ministerie van Koloniën, die toen nog bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken waren ondergebracht. De toenmalige bewerker van de "Uitgaven van de Commissie voor bronnenpublikatie betreffende de geschiedenis van Nederlands-Indië 1900-1942 van het (Nederlands) Historisch Genootschap" (CBNI), dr. S.L. van der Wal was oorspronkelijk van plan geweest een aantal delen te wijden aan de nationalistische en de communistische beweging tezamen. Het voornemen van het IISG een bronnenpublikatie betreffende Sneevliet en de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging samen te stellen, bracht hem er toe zich tot het nationalisme te beperken, behalve waar er van onvermijdelijke "overlapping" sprake moest zijn. In zijn inleiding tot *De opkomst van de nationalistische beweging in Nederlands-Indië. Een bronnenpublikatie* (1967) vermeldde hij deze arbeidsverdeling. Drs. R.C. Kwantes heeft deze lijn doorgetrokken in *De ontwikkeling van de nationalistische beweging in Nederlands-Indië. Bronnenpublikatie* (1975).

Mijn onderzoek in de koloniale archieven resulteerde in een omvangrijke collectie stukken die een uiterst waardevolle aanvulling vormde op de IISG-documenten, maar ook het materiaal verschafte voor een serie bronnenpublikaties betreffende de verdere geschiedenis van de ISDV in de jaren 1919-1920 en die van de Communistische Partij van Indonesië (PKI) in de periode 1920-1926/27.

De rechtvaardiging voor een dergelijk omvangrijk project is gelegen in de evidente historische betekenis van de Indonesische communistische beweging en het unieke karakter van de voorloper der PKI, de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging. Deze organisatie werd op 9 mei 1914 te Soerabaja opgericht door een dertigtal Nederlandse socialisten, die behoorden tot de sociaal bevoorrechte kringen in de koloniale maatschappij. De ISDV was een geïsoleerde propagandaclub die in enkele

jaren uitgroeide tot een politieke organisatie met grote invloed op het Indonesisch nationalisme en op de vakbeweging om niet lang daarna over te gaan in een massapartij die een zwaar stempel zou drukken op de geschiedenis van Indonesië. Een beslissende invloed op deze ontwikkelingsgang van de ISDV ging uit van Sneevliet en in iets mindere mate ook van A. Baars, die een kleine groep van toegewijde medewerkers wisten te mobiliseren. Een dergelijke historische rol van een handvol Europeanen vindt nergens een parallel in Azië of elders in de Derde Wereld in etnisch heterogene maatschappijen.

Het ligt in de bedoeling een vijftal delen uit te geven die als volgt zijn opgezet:

1. De voorgeschiedenis van de ISDV en de eerste jaren tot en met de afscheiding van de sterk met de SDAP verbonden leden in september 1917;
2. De radicalisering en het begin van de Indonesianisering, tot en met de novembercrisis van 1918 en de externering van Sneevliet (oktober 1917 - december 1918);
3. De verdere indonesianisering tot en met de omvorming tot communistische partij (januari 1919 - mei 1920);
4. De laatste jaren van strijd om de massa tussen PKI en Sarekat Islam (1920-1923);
5. Isolement en opstand (1924-1926/27).

De oorspronkelijke opzet van deel I hield naast de geannoteerde documenten een uitgebreide historische inleiding in bestaande uit drie hoofdstukken: een overzicht van het politieke leven van Sneevliet; een overzicht van de hoofdlijnen van de sociale geschiedenis van Java; en een overzicht van de voornaamste activiteiten en problemen van de ISDV in de periode tot september 1917. De eerste twee hoofdstukken namen een omvang aan die tot afzonderlijke publikatie leidde. In 1974 verscheen *Henk Sneevliet, 1883-1942. Een politieke biografie*. Een jaar later volgde de dissertatie *Stagnatie en beweging. Sociaal-historische beschouwingen over Java en Indonesië in Aziatisch verband*. Een herziene, Engelse uitgave van dit werk verscheen in 1980 onder de titel *The Social Evolution of Indonesia. The Asiatic Mode of Production and its Legacy*. De Engelse vertaling werd gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO).

Eerst daarna kon het werk aan het eerste deel van de reeks bronnenpublikaties worden hervat. Het manuscript werd in 1982 afgesloten. Het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde bleek bereid deze serie bronnenpublikaties uit te geven, samen met het IISG. In dit verband moet dr. H.A. Poeze, het hoofd van de afdeling Redactie van het KITLV, worden vermeld die op zeer bekwame wijze de eindredactie van dit boek heeft verzorgd.

Het aantal personen dat op de een of andere manier heeft bijgedragen tot de totstandkoming van dit werk is te groot om met name te kunnen worden genoemd. Wel moeten mijn naaste medewerksters worden genoemd, die in verschillende perioden uitgebreide assistentie hebben verleend: Annelies Hammelburch, Christine O'Flynn, Margaret Jacklin, Alice Mul en niet in de laatste plaats Thea Bloemsma. Veel dank ben ik ook verschuldigd aan mijn collega's van de Nederlandse afdeling Mies Campfens en Anneke Welcker. Tijdens het onderzoek in de archieven van het voormalig Ministerie van Koloniën heb ik zeer veel steun gehad van de heer Van de

Spiegel bij het opsporen van documenten. Ten slotte betuig ik mijn erkentelijkheid voor het feit dat de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek de uitgave van dit werk heeft willen subsidiëren.

VERANTWOORDING

Archieven

Collecties berustend bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
De ISDV en de PKI hebben geen organisatie-archieven nagelaten; er zijn alleen stukken bewaard gebleven in persoonlijke collecties. De enige omvangrijke verzameling ISDV-documenten is te vinden in het archief van Henk J.F.M. Sneevliet, die van 23 maart 1913 tot 20 december 1918 in Indonesië verbleef.

Deze verzameling bevat de volgende onderdelen:

- correspondentie tussen Sneevliet en ISDV'ers, politieke sympathisanten, nationalisten, Nederlandse "ethici", vakbondsbestuurders, leden van SDAP en Sociaal-Democratische Partij (SDP) in Nederland;
- partijstukken betreffende bestuursvergaderingen en dergelijke;
- stukken betreffende "Het Proces-Sneevliet" gevoerd voor de Raad van Justitie te Semarang en het Hooggerechtshof te Batavia naar aanleiding van een "opruiend" artikel over de februarirevolutie in Rusland;
- documentatie voor het boek over het proces dat door A. Baars en Sneevliet werd samengesteld;
- stukken betreffende de Bond van Minder Marine-Personeel, en in mindere mate ook betreffende de Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel;
- stukken met betrekking tot Sneevliets werk als secretaris bij de Semarangsche Handelsvereeniging;
- stukken betreffende politieke acties zoals de strijd voor de persvrijheid;
- documentatie over reacties op Sneevliets politieke optreden;
- persoonlijke stukken;
- stukken betreffende de externering van Sneevliet.

De keuze van de opgenomen documenten uit deze collectie is gebaseerd op het belang van het betrokken stuk voor de politieke ontwikkeling van de sociaal-democratische beweging, zowel wat betreft de ISDV als organisatie als wat haar invloed op de nationalistische beweging en de vakbonden aangaat. Er is niet naar volledigheid gestreefd en herhaling van dezelfde informatie is zoveel mogelijk vermeden.
Persoonlijke kwesties zijn buiten beschouwing gelaten, met één uitzondering: een brief van Sneevliet waaruit blijkt dat hij even overwogen heeft een nieuw leven in een ander land te beginnen.

Het unieke karakter van de documenten uit de „Indonesische periode" van het Sneevliet-archief maakte deze collectie op zich al interessant genoeg voor een

bronnenpublikatie. Aanvullingen van enig belang konden nog in de IISG-collecties worden gevonden, met name in het archief van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij van Nederland (SDAP), waarmee individuele socialisten in Indonesië vanaf ongeveer 1901 en de ISDV als organisatie in de jaren 1914-1917 contacten onderhielden. Incidenteel werden stukken aangetroffen in de archieven van Frank van der Goes, F.M. Wibaut, Ch.G. Cramer en W. van Ravesteyn, ook berustend bij het IISG. Van Ch.G. Cramer moeten vooral zijn ongepubliceerde memoires worden genoemd. Deze aanvullingen zijn te danken aan de waardevolle medewerking van de Afdeling Nederland van het IISG.

De stukken uit het SDAP-archief betreffen correspondentie tussen de secretaris van het SDAP-bestuur en leden en sympathisanten van de SDAP in Indonesië over toetreding tot de partij, contributiezaken, propaganda, brochures en het geheime verkiezingsfonds dat in Indonesië in het leven werd geroepen. Met deze gegevens kon een beeld worden opgeroepen van de activiteiten van een aantal socialisten in Indonesië ten gunste van de Hollandse moederpartij en daarnaast in mindere mate ook voor de marinematrozen (waaronder zich vrij veel sociaal-democraten bevonden). Deze activiteiten hielpen geleidelijk het klimaat ontwikkelen waarin nadere aaneensluiting in de vorm van de oprichting van de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging op 9 mei 1914 te Soerabaja mogelijk werd.

Uit het Sneevlietarchief is vrijwel alles opgenomen in deze bronnenpublikatie; uit het archief van de SDAP slechts een beperkt aantal stukken. Niet opgenomen werden documenten, die financiële en administratieve onderwerpen van ondergeschikt belang behandelden of herhaalden wat reeds eerder werd vermeld. Alleen het Sneevlietarchief kent afzonderlijke signaturen die overigens een voorlopig karakter hebben.

Archief Ministerie van Koloniën – Algemeen Rijksarchief (ARA)

Van een geheel ander karakter zijn de documenten uit het archief van het voormalige Ministerie van Koloniën, langdurig bekend als "Statische Archieven Overzeese Rijksdelen", bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken, sinds begin 1983 ondergebracht bij het Algemeen Rijksarchief.

Het betreft de verbalen van uitgaande ministeriële missives met de bijbehorende dossiers (meest mailrapporten), en afzonderlijke mailrapporten. Van het grootste belang zijn de geheime rapporten van de Politieke Inlichtingsdienst (PID), die in 1916 in het leven werd geroepen om zowel over buitenlandse, met name Japanse, als over binnenlandse bedreigingen van de status quo gegevens te verzamelen. De eerste chef van de PID, de kapitein W. Muurling, was een intelligent waarnemer, die op bepaalde ogenblikken zelfs een zekere waardering kon opbrengen voor de zuiverende werking die uitging van het radicaal-principiële optreden van Sneevliet en de zijnen op de vaak nog onduidelijke en verwarde verhoudingen in het opkomende politieke leven van de kolonie. De in Soerabaja, Semarang en Batavia gedetacheerde ambtenaren van de PID versloegen regelmatig vergaderingen en andere activiteiten waar ISDV'ers bij waren betrokken, waardoor belangrijke aanvullingen konden

worden verkregen op het Sneevlietarchief. Daarnaast zijn er nog enkele stukken opgenomen van de residenten die het meest met de revolutionaire elementen in de ISDV te maken hadden: die van Semarang en Soerabaja, en van de directeur van het Departement van Onderwijs en Eredienst, in verband met het feit dat vele onderwijzers socialist waren. Uit het Stamboek van Ambtenaren dat ook deel uitmaakt van dit archief, zijn veel biografische gegevens geput.

Naarmate de ISDV zich ontwikkelde van Europese propagandaclub tot Indonesische partij nam het aantal stukken dat van overheidswege aan deze organisatie werd gewijd toe. Na Sneevliets externering in december 1918 vormen de mailrapporten en verbalen nagenoeg de enige archivalische grondslag voor het onderzoek naar de geschiedenis van de ISDV en de daaruit voortgekomen Communistische Partij van Indonesië.

In principe zijn bij de documenten uit het archief van het Ministerie van Koloniën de zelfde selectiecriteria gehanteerd als bij de keuze uit de documenten van het Sneevlietarchief en de andere IISG-collecties.

Gezien de historische betekenis van de ISDV als voorloper van een der grootste communistische massapartijen van Azië en de Derde Wereld, en het feit dat er betrekkelijk weinig over deze organisatie is gepubliceerd, zou de toepassing van ruimere selectiecriteria te verdedigen zijn geweest. Overwegingen van praktische aard gaven de doorslag voor een beperking tot die stukken die in strikte zin licht werpen op de grote lijnen van de voorgeschiedenis en de ontwikkeling van de sociaal-democratische beweging met de nadruk op de revolutionaire tendens daarbinnen. Dit principe sloot niet uit dat een aantal ernstige lacunes in het Sneevlietarchief op het terrein van de partij-ontwikkeling – met name wat betreft programma's en congressen – enigszins werden opgevuld door de opname van enkele, niet gemakkelijk toegankelijke, gedrukte stukken.

Regels

Uitgaande van de algemene beginselen van de *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden* (1975) zijn de volgende regels toegepast.

De volgorde van de stukken is strikt chronologisch, met als uitgangspunt de datum waarop het desbetreffende document is opgesteld, respectievelijk gepubliceerd. Dit kan soms kleine onregelmatigheden in de volgorde van de behandelde gebeurtenissen met zich mee brengen. In dit verband is een enkele uitzondering gemaakt in het geval de grote afstand tussen de formele datum van het document en de erin beschreven feitelijke gebeurtenis storend ging werken.

Er is niet gestreefd naar een gedetailleerde tekstkritische behandeling van de documenten. Van letternoten is voornamelijk gebruik gemaakt voor het vermelden van bijzonderheden als toegevoegde aantekeningen. Originele noten van de auteur van een stuk zijn met asterisken aangegeven. De vertaling van losse Maleise woorden is in de woordenlijst te vinden, die van volledige documenten of van grote delen

daarvan volgen direct na de tekst van het betrokken document, terwijl de vertaling van zinnen in letternoten is ondergebracht.

Ter wille van de authenticiteit is gebrekkig Nederlands gehandhaafd, zolang het begrijpelijk bleef. Evidente slordigheden, die kennelijk door haast zijn veroorzaakt, zijn stilzwijgend verbeterd.

Passages die strikt persoonlijke of administratieve kwesties behandelen die ook indirect niet relevant zijn voor de ontwikkeling van de ISDV zijn weggelaten en aangegeven met [. . .]. De reden is opgegeven in een letternoot.

Alle vormen van nadruk op woorden en zinnen zijn teruggebracht tot cursivering.

Het grootste probleem werd gevormd door de afkortingen. Als algemene regel werd aangehouden dat nu nog courante of in elk geval moeiteloos oplosbare afkortingen werden gehandhaafd. Dit geldt ook voor een aantal in de betrokken periode zelf algemeen gebruikte afkortingen die soms begrippen op zich zelf waren geworden, zoals BB of bb (Binnenlandsch Bestuur).

De meest voorkomende namen van organisaties en periodieken werden ook niet opgelost zoals ISDV en HVW (Het Vrije Woord). Een enkele persoonsnaam die tot een begrip was geworden werd gehandhaafd: DD (E.F.E. Douwes Dekker).

Bij gedrukte stukken, met name verslagen van vergaderingen zijn gebruikte afkortingen als voorz.[itter] en spr.[eker] de eerste maal voluit weergegeven en daarop in de oorspronkelijke afgekorte vorm. Dit principe geldt ook voor alle documenten in het geval van het tijdschrift *De Nieuwe Tijd* (NT).

Alle gebruikte afkortingen zijn in aparte lijsten opgenomen.

De spelling van Indonesische namen en woorden is sinds de hier behandelde periode sterk veranderd. De huidige spelling (ingevoerd in 1972) vervangt de *dj* door *j*, de *j* door *y*, *tj* door *c* en *ch* door *kh*, terwijl al kort na de Tweede Wereldoorlog *oe* was vervangen door *u*. Om het historische beeld niet te verstoren zijn Indonesische namen en woorden niet in de huidige spelling weergegeven. Met de hierboven verschafte informatie is de nu geldende spelling te herleiden tot de spelling zoals die werd gehanteerd in de hier beschreven periode.

Annotatie

Voor de inhoudelijke annotatie is het beginsel aangehouden dat iedere persoon, instelling of organisatie en politieke gebeurtenis van enig belang bij de eerste vermelding van een verklarende overzichtsnoot werd voorzien, in het geval de tekst zelf niet de nodige informatie verschafte. Dit beginsel kon niet altijd worden doorgevoerd. Bij gebrek aan gegevens moesten deze noten soms achterwege worden gelaten; hiervoor wordt geen verklaring in noten gegeven.

Van verwijzingen naar andere noten en met name naar overzichtsnoten inzake personen en organisaties, is een beperkt gebruik gemaakt. In het register van personen en zaken kunnen alle plaatsen in de tekst van de documenten, in de noten en in de historische inleiding worden teruggevonden. De overzichtsnoten zijn daar aangegeven met cursief gedrukte cijfers.

Voor de literatuurverwijzingen en de bibliografie zijn de regels van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde toegepast. Bij de verwijzingen naar gegevens in de archieven van het voormalig Ministerie van Koloniën wordt in eerste instantie het mailrapport genoemd waarin de betrokken informatie is aangetroffen, en daarna ook het verbaal, als het bedoelde uiteindelijk in een verbaal is opgenomen. Beide categorieën van dossiervorming worden uitsluitend in afgekorte vorm aangeduid: mr. en vb.

Terminologie

Indonesische termen en begrippen zijn opgenomen in de woordenlijst. Tenzij uit het verband anders blijkt, zijn de termen Europeaan en Europees gebruikt in de zin van Westerling, niet-Aziaat in koloniaal verband, "totok". In feite kan er voor deze woorden Nederlander en Nederlands worden gelezen. De afwisselend gebruikte termen Euraziaat, Indo-Europeaan en Indo staan alle voor het zelfde: de niet-volbloed Europeaan.

Een apart probleem wordt gevormd door de termen Ethiek, koloniale Ethiek, ethische koloniale politiek, ethici. De meest recente definitie van ethische koloniale politiek is te vinden bij Locher-Scholten (1981:201): "beleid gericht op het onder reëel Nederlands gezag brengen van de gehele Indonesische archipel en op de ontwikkeling van land en volk in dit gebied in de richting van zelfbestuur onder Nederlandse leiding en naar Westers model".

De termen Nederlandsch-Indië en Nederlandsch-Indisch zijn uitsluitend gebruikt in officieel verband. Daarbuiten wordt voor de aanduiding van het betrokken grondgebied en zijn inheemse bewoners gebruik gemaakt van de termen Indonesië en Indonesisch.

AFKORTINGEN

AB	A(sser) Baars
ABNMM	Algemeene Bond voor Nederlandsche Marine-Matrozen
Afd. afd.	afdeling
AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
AM	Abdoel Moeis
AR, ar	assistent-resident
arch.	archief
art.	artikel
Av, av	algemene vergadering
BB, bb	Binnenlandsch Bestuur
BMMP	Bond van Minder Marine-Personeel
BO	Boedi Oetomo
BTLV	Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde
bijbl.	bijblad (bij de staatsbladen)
CPH	Communistische Partij Holland
CPN	Communistische Partij Nederland
CSI	Centraal Sarekat Islam
DB, db	dagelijks bestuur
DD	E.F.E. Douwes Dekker
doc.	document
DNT	De Nieuwe Tijd
DNZ	Die Neue Zeit
EKKI	Executief Komité Kommunistische Internationale
ENI	Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië
GB	Gouvernements-Besluit
GG, gg	gouverneur-generaal
GVT	Groepsvertegenwoordiging
hfd.-com. v. pol.	hoofdcommissaris van politie
HB, hb	hoofdbestuur
HBS	Hogere Burger School
HS	Henk Sneevliet
HVW	Het Vrije Woord
IAMV	Internationale Anti-Militaristische Vereeniging
IB	Indisch Besluit
IB	Indische Bond
IEV	Indo-Europeesch Verbond
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
ILO	International Labour Organisation
Ind.	Indisch

IP	Indische Partij
IPO	Overzicht van de Inlandsche Pers
ISDP	Indische Sociaal-Democratische Partij
ISDV	Indische Sociaal-Democratische Vereeniging
IW	Indië Weerbaar
jo	juncto
KB	Koninklijk Besluit
KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde
KM	Koninklijke Marine
KR, Kol. Raad	Koloniale Raad
Mal.-Java bladen	Maleise Java bladen
MO	Middelbaar Onderwijs
Mr, mr	mailrapport
MULO	Meer Uitgebreid Lager Onderwijs
NAS	Nationaal Arbeids-Secretariaat
Ned.	Nederlandsch
NI, Ned.-Indië, Ned.-Ind.	Nederlandsch-Indië (-Indisch)
NIOG	Nederlandsch-Indisch Onderwijzers Genootschap
NIP	Nationaal-Indische Partij
NIVB	Nederlandsch-Indische Vrijzinnige Bond
NRC(t)	Nieuwe Rotterdamsche Courant
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NT	De Nieuwe Tijd
NVV	Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen
Off. v. Just.	Officier van Justitie
OSP	Onafhankelijk Socialistische Partij
Osvia	Opleidingsschool voor Inlandsche Ambtenaren
PB, pb	partijbestuur
PBP	Perhimpoenan Boemipoetra Pabean (Nationale/Inheemse Douanebond)
PFB	Personeel Fabrieks Bond
pg, p.g.	partijgenoot
PGAS	Perserikatan Goeroe Ambachtsschool (Vereniging/Bond van Ambachtsschoolonderwijzers)
PGB	Perhimpoenan Goeroe Bantoe (Vereniging/Bond van Hulponderwijzers)
PGHB	Perserikatan Goeroe Hindia Blanda (Vereniging/Bond van Onderwijzers in Nederlandsch-Indië)
PID	Politieke Inlichtingsdienst
PKBO	Perserikatan Kaoem Boeroeh Onderneming (Vereniging/Bond van Ondernemingsarbeiders)
PKBP	Perserikatan Kaoem Boeroeh Pelaboehan (Vereniging/Bond van Havenarbeiders)
PKBT	Perhimpoenan Kaoem Boeroeh dan Tani (Bond van Arbeiders en Boeren)
PKI	Perserikatan Kommunist di India (Communistische Partij van Indië) niet lang na de oprichting in 1920 veranderd in Partai Komunis Indonesia
PKT	Perserikatan Kaoem Tani (Vereniging/Bond van Boeren)
PNI	Partai Nasional Indonesia (Nationale Partij van Indonesië)

PPKB	Perserikatan Pergerakan Kaoem Boeroeh (Vereniging/Bond van Arbeidersbewegingen)
PPPB	Perserikatan Pegawei Pegadaian Boemipoetra (Nationale/Inheemse Bond van Pandhuispersoneel)
PSI(I)	Partai Sarekat Islam (Indonesia) (Partij Islamitische Bond (van Indonesië))
red.	redactie
Reg.-Alm.	Regeerings-Almanak
Res., res.	resident
RR.	Regeerings-Reglement
RSV	Revolutionair Socialistische Vereeniging (Verbond)
S.	Sneevliet
SD, sd, soc.-dem.	Sociaal-democratie, of sociaal-democra(a)t(en)
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiders Partij
SDB	Sociaal-Democratische Bond
SDP	Sociaal-Democratische Partij
SI	Sarekat Islam (Islamitische of Islamieten bond)
SMG	Soerabajasch Marine Gebouw
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
spr.	spreker
SS	Staatsspoorwegen
Stb(l)	Staatsblad
Stovia	School tot opleiding van Inlandsche artsen
USPD	Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands
Vb, vb	verbaal
ver.	vereeniging
VIPBOW	Vereeniging van Inlandsch Personeel Burgerlijke Openbare Werken
VOC	Vereenigde Oostindische Compagnie
VSTP	Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel
VW	Het Vrije Woord
vz.	voorzitter
WP	Winkler Prins Encyclopedie
W.v. Strafr.	Wetboek van Strafrecht
a.h.w.	als het ware
a.s.	aanstaande
b.v.	bij voorbeeld
c.	circa
c.q.	casu quo
c.s.	cum suis
d.d.	de dato
d.i.	dat is
d.w.z.	dat wil zeggen
e.a.	en anderen
e.d.	en dergelijke
enz.	enzovoorts
e.v.	en volgende(n)
ex.	exemplaar
h.i.	huns inziens
HH.	Heeren

i.h.a.	in het algemeen
i.h.b.	in het bijzonder
i.p.v.	in plaats van
i.t.t.	in tegenstelling tot
i.v.m.	in verband met
m.a.w.	met andere woorden
m.b.t.	met betrekking tot
m.i.	mijns inziens
m.n.	met name
ms.	manuscript
n.a.v.	naar aanleiding van
n.b.	nota bene
n.h.v.	naar het voorkomt
n.l.	namelijk
n.m.	naar mate
n.m.	namiddag
nos.	nummers
o.a.	onder andere
o.i.	ons inziens
o.l.v.	onder leiding van
o.m.	onder meer
ps.	pseudoniem
resp.	respectievelijk
s.v.p.	s'il vous plaît
t.à.t.	tout à toi
t.à.v.	tout à vous
t.a.v.	ten aanzien van
t.o.v.	ten opzichte van
t.z.	ter zake
t.z.t.	te zijner tijd
ult.	ultimo
vert.	vertaald
vgl.	vergelijk
vm.	voormiddag
vnl.	voornamelijk
W.	Waarde
zg(n)	zogenaamd
z.i.	zijns inziens

WOORDENLIJST

adat	traditionele zeden en gewoonten
Ardjoeno/Sang Ardjoeno	held uit de Mahabharata
awas	opgelet, pas op
baar	Europeaan die sinds kort in "Indië" is; "groentje"
banzai (Japans)	leve
bangsa	volk, natie, soort
b(e)landa	Hollander, blanke
betoel	waar, waarachtig
biar	laten, laat maar
bidadari	prinses of godin uit de Hindoehemel
boemi poetra	landskind, inheems
boesoek	rot
bohong	leugen
dapet/dapat	krijgen
Djojobojo	koning van het vorstendom Kediri (midden twaalfde eeuw) die door het verhaal, de Bharatayudha, een legendarische betekenis kreeg
djaksa	rechterlijk ambtenaar, officier van justitie (van Indonesische afkomst)
gadjah	olifant, indrukwekkende verschijning
gogol	boer met eigen landbouwgrond (hetzij in de vorm van individueel bezit, hetzij in de vorm van het recht op een aandeel in "communaal" beheerde dorpsgrond), en als zodanig verplicht tot het leveren van heren- en dorpsdiensten
hadji	vrome Moslim die de pelgrimstocht naar de heilige plaatsen in Mekkah en Medina heeft ondernomen en daarmee godsdienstig en sociaal prestige heeft verworven; vaak ook welvarende grondbezitter en/of zakenman
haroes	moeten
hendak	wensen, willen
istidjrat	wondervermogen of -daad van een niet-Moslim
kabar	bericht
kasihan	medelijden
kepala (kapala) kampong	hoofd van een wijk of een onderdeel van een dorp (ook wel slordig gebruikt om een dorpshoofd aan te duiden)
ketjoe	rover, roven
kijahi	Moslims godsdienstgeleerde op Java en Sumatra

koempoelen (Ned.-Maleis)	afgeleid van (ber)koempoel – vergaderen
kraton	vorstenverblijf; niet alleen het paleis zelf maar de hele omheinde ruimte waarbinnen zich het paleis bevindt
Kromo	hoogjavaans; ook de Javaanse kleine man, vertegenwoordiger van de massa van de bevolking
lakoe	gangbaar, acceptabel
loerah	dorpshoofd; gekozen hoofd van de desa
madjoe	voorwaarts, vooruitgang
Mas	Javaanse titel, lager dan Raden
mata(h) gelap	blinde woede
minta	vragen, verzoeken
moefakat	overeenstemming
moezizat/moekdjizat	wonder, wonderdaad
njonja	mevrouw
orang ketjil	de kleine man
orang tani	boer, de doorsnee boer
pagger/pagar	heg
pahlawan	held
pangeran	prins, Grote Heer
particulier-sadja	slechts een particulier persoon zonder ambtelijke status
Pasisir	'Strand', kustgebied; in het bijzonder de noordelijke kustzone van Midden- en Oost-Java met vele oude haven- en handelscentra
patih	Indonesisch bestuursambtenaar op Java, direct onder een regent
pendoppo/pendapa	rechthoekig(e) paviljoen of galerij, meestal aan de voorzijde van de dienstwoning van een regent (of een andere Indonesische hoogwaardigheidsbekleder), waar officiële plechtigheden plaats vinden
penghoeloe	hoofd van het moskee-personeel; ook door de regering benoemde Moslimse functionaris die o.a. huwelijken registreert
pengoeroes	organisator
peranakan	Chinees van gemengd Chinees-Indonesische afkomst
pertjaja	geloof, geloven
pesantrèn	Moslimse kostschool voor godsdienstig onderwijs
Prijaji	oorspronkelijk functionaris in dienst van een vorst, later geïntegreerd in de Indonesische sector van het koloniale binnenlandse bestuur op Java; ook vertegenwoordiger van de Javaanse elite in ruimer zin
Raden	adellijke titel
Raden (Aria) Adipati	adellijke titel, iets hoger dan Raden Mas
Raden Mas	adellijke titel, hoger dan Raden
rampok	plunderen
rampassen (Ned.-Maleis)	afgeleid van (me)rampas, roven, inpikken
regent	hoogste Indonesische bestuursambtenaar op Java
sado	klein tweewielig voertuig door één paard getrokken, bestemd voor passagiersvervoer
sama rata	allen gelijk zonder onderscheid
sama sadja	precies hetzelfde
santri	praktizerend Moslim

satrija/ksatrija/bangsa satrija	ridder(s), krijgsman(lieden)
senang	tevreden, behaaglijk
sinjo	(Indo-)Europese jongen; in het bijzonder kleine 'Indo'
soedah	klaar, afgedaan
tani	boer
tarima (terima) kasih	bedankt, dank U wel
toean besar	belangrijk heerschap, baas
toean/toewan gemoek	dikke heer
toeloeng menoeloeng	elkaar helpen, wederzijds hulpbetoon
totok	volbloed; hier meestal: pure Hollander
tropenkoller	iemand met tropenkolder, koloniale hoogmoedswaanzin
wedana	districtshoofd op Java

INLEIDING

Sociaal-democraten en Indonesië vóór 1914

De introductie van socialistische denkbeelden in Indonesië is een strikt Europese aangelegenheid geweest. De vroege datum waarop een socialistische organisatie werd gevormd houdt ook verband met dit feit.[1] Wanneer precies de eerste Hollandse socialist zijn politieke denkbeelden in Indonesië begon te propageren is onbekend. Het pas in 1918 in de praktijk opgeheven algemene verbod van vereniging en vergadering, het uiterst strenge persreglement, de grote afhankelijkheid van zeer velen van het gouvernement en de geringe omvang van de Europese gemeenschap, die bovendien ook nog sterk materialistisch en sceptisch ten opzichte van principes was ingesteld, belemmerden lange tijd de ontwikkeling van politiek leven; laat staan dat er ruimte was voor radicale oppositie. Niettemin kwamen er al vroeg radicale critici van het koloniale bewind naar voren. De meest opvallende, S.E.W. Roorda van Eysinga, ontwikkelde zich na zijn verbanning in anarchistische richting en werd medewerker van het orgaan van de Sociaal-Democratische Bond *Recht voor Allen* (Van 't Veer 1958:145-182; Tichelman 1967:685; Wertheim 1960). Eerst enige tijd later treedt een andere figuur in de openbaarheid die via Roorda van Eysinga met Domela Nieuwenhuis en de socialistische beweging in Nederland in contact was gekomen: H.H. van Kol, als waterstaatsingenieur werkzaam op Java in de jaren 1876-1884 en 1886-1892 (Tichelman 1967:684 e.v.; Stokvis 1932). In artikelen en polemieken oefende hij sinds ongeveer 1879 kritiek uit op het gebrek aan politieke rechten en de druk der zware economische lasten op de bevolking. Het was overigens niet deze gematigde publicistische activiteit die de Indische regering er uiteindelijk toe bewoog hem op "medische" gronden met vervroegd pensioen te sturen. Van Kols uitbundige deelname aan het internationale sociaal-democratische leven tijdens zijn Europees verlof (1884-1886) zal daar eerder debet aan zijn geweest (Van 't Veer 1958:197).

In de negentiende eeuw bleef het opponeren tegen het koloniale bestel een incidenteel gebeuren. Pas de sterke uitbreiding van de Europese gemeenschap sinds het begin van de liberaal-kapitalistische expansie in de laatste decennia der negentiende eeuw,[2] zou de voorwaarden scheppen voor de ontwikkeling van georganiseerde belangenbehartiging. Onder de initiatiefnemers tot de oprichting van de Euraziatische Indische Bond in 1899 was een sociaal-democraat (doc. 3). Sociaal-democraten droegen het vakbondswerk en de socialistische propaganda onder de marinematrozen, dat door de autoriteiten buitengewoon werd bemoeilijkt. De Nederlandse

matrozenbeweging vormde in het begin van de twintigste eeuw ook vrijwel het enige terrein in de kolonie waar min of meer openbare socialistische activiteiten werden ontplooid. In dit verband moet vooral het werk van de HBS-leraar en SDAP'er L.D.J. Reeser worden genoemd, die met steun van enkele andere niet-militairen in Soerabaja in 1903 een matrozentehuis tot stand hielp brengen.[3] Dit opvangcentrum voor de maatschappelijke outcasts die de matrozen in de koloniale verhoudingen waren, zou later een belangrijke rol vervullen bij de propagering van socialistische denkbeelden. Voorlopig bleef het politieke werk voornamelijk beperkt tot de verkoop van SDAP-brochures.

Hoewel er in deze tijd bij een aantal socialisten ideeën leefden om tot een georganiseerd verband te komen, werd het door Reeser en zijn geestverwanten te riskant geacht om verder te gaan dan een geheime Kontributie Vereeniging ter ondersteuning van het verkiezingsfonds der SDAP (doc. 17, noot 2; doc. 31), die in 1903 werd opgericht. Reeser, die ook hierbij de drijvende kracht was, onderhield het contact met de moederpartij. De bedragen die door een paar dozijn mensen werden opgebracht, waren voor die tijd aanzienlijk. Dit feit onderstreepte tegelijkertijd de bereidheid om zekere offers te brengen én het isolement waarin de sterk op Nederland georiënteerde koloniale leden en sympathisanten van de SDAP verkeerden.

Men kan zich afvragen waarom het tot 1914 duurde voor het tot nadere aaneensluiting kwam, gelet op de ontwikkelingen buiten de kring van Hollandse socialisten. De beperkende wetgeving, die sinds 1903 iets soepeler werd gehanteerd, vormde geen belemmering voor het op gang komen van verenigingsleven en publicistische activiteiten onder Indonesiërs, Chinezen en Nederlanders, zowel "Indo's" als "totoks". De zich verwaarloosd en gediscrimineerd voelende Indo-Europeanen richtten in 1899 de Indische Bond op (doc. 3), waarvan de ontwikkeling door *Het Volk* met belangstelling werd gevolgd. Omdat deze poging tot lotsverbetering van de Euraziaten niet goed van de grond kwam, werd in 1907 een nieuw initiatief genomen: de vereniging Insulinde zou de Indobelangen krachtiger proberen aan te pakken (doc. 39, noot 4). De uitwerking van de decentralisatiewetgeving van 1903 met het in 1908 ingevoerde (beperkte) Europese kiesrecht voor gemeenteraden, bracht het voorzichtige begin van lokale kiesverenigingen. Een bescheiden aantal benoemde Indonesiërs functioneerde sinds dat laatste jaar in het gemeentelijk bestel, evenals een nog geringer aantal Chinezen (doc. 52, noot 4).

Interessanter waren de Indonesische bladen op Java, waarvan er vele al in de jaren tussen 1908 en 1914 op duidelijke wijze sociale problemen aan de orde stelden (Opkomst nationalistische beweging 1967: 71 e.v.; Nagazumi 1972: 34 e.v.). Bij het uitgeven van vrij veel Indonesische periodieken waren Chinezen betrokken. Deze belangrijke minderheid had een eigen sterk ontwikkeld sociaal leven, dat overigens niet zonder invloed was op de Indonesische samenleving; vooral geldt dit voor de enigszins verindonesischte peranakan-gemeenschap met zijn organen en zijn sociale en politieke activiteiten. Het begin van moderne organisatie dateert hier van 1900 met de oprichting van de Tjong Hwa Hwee Koan (Go Gien Tjwan 1981).

In de Indonesische wereld begon de gepensioneerde gouvernementsarts Wahidin

Soediro Hoesodo in 1906 zijn propaganda voor de verheffing van het Javaanse volk. Dit zou de aanloop vormen tot de oprichting van Boedi Oetomo in 1908; een vereniging vooral van studerende en ambtelijke Javanen uit lagere prijaji-milieus. Op de totstandkoming van deze organisatie had de Indo-Europese journalist E.F.E. Douwes Dekker door zijn contacten met medische studenten aan de Stovia te Weltevreden ook enige invloed uitgeoefend (Nagazumi 1972:34-35).

Voor het ontstaan van een andere politieke organisatie, de Sarekat Islam, zijn twee belangrijke factoren aan te wijzen. Allereerst de activiteiten van de zakenman en journalist Tirtoadisoerjo, hoofdredacteur van de *Medan Priaji* (opgericht in 1906, en sinds 1910 dagblad te Bandoeng) en oprichter van de N.V. Sarekat Dagang Islam te Buitenzorg; en verder de gecompliceerde relatie van samenwerking en opkomende concurrentie tussen Javaans-Islamitische en Chinese ondernemerskringen in het Solose, waaruit in 1912 de plaatselijke Sarekat Dagang Islam zou voortkomen, die de bron van de nieuwe beweging zou vormen. Deze organisatie werkte als een katalysator in een complex van lang opgehoopte sociaal-economische en andere spanningen in de Javaanse en ook de bredere koloniale maatschappij en ontketende een massabeweging vanaf 1913 (Petrus Blumberger 1931:55 e.v.; Opkomst nationalistische beweging 1967:84 e.v.; Korver 1983).

Gestimuleerd en uitgedaagd door de nieuwe sociale en politieke ontwikkelingen in Azië (China, de Filippijnen, India) en Indonesië, die aan de zwakke Euraziatische beweging geheel voorbijgingen, ging E.F.E. Douwes Dekker over tot de vorming van de eerste zuiver politieke organisatie in Indonesië, de nationalistische Indische Partij (IP): een gemengde vereniging onder Indo-Europese leiding voor alle in "Indië" gewortelde bevolkingsgroepen. Het doel was om in samenwerking met de Aziatische elites voor een onafhankelijk "Indië" op te komen en daarbij de leiding van het emancipatieproces der "Indiërs" in handen van de Indo-Europeanen te brengen. De IP vond vrij veel weerklank onder ontwikkelde Indonesiërs op Java, ook al bleven velen van hen op een afstand van het streven staan (Petrus Blumberger 1939:37 e.v.; Van der Veur 1955:151 e.v.; doc. 34, noot 3).

De Hollandse sociaal-democraten stonden buiten dit alles; het speelde zich vrij ver af van hun uitgesproken Europees-koloniale sfeer. Het is niet helemaal duidelijk in hoeverre de houding van de Nederlandse moederpartij hierop van invloed is geweest. De SDAP had beslist wel belangstelling voor de kolonie, doch heeft de vorming van een sociaal-democratische organisatie in Indonesië zeker niet gestimuleerd. Alle suggesties van partijgenoten om in die richting iets te beginnen werden afgewezen.

Voorzover er behoefte bestond om in georganiseerd verband iets te gaan doen, kon een enkeling als Westerveld in Semarang zich met gemeenteraadswerk bezig houden of actief worden in de Europese vakbeweging, met name het Nederlandsch-Indisch Onderwijzers Genootschap (NIOG) (doc. 42, noot 3). Evenals onder de leden van de Nederlandse onderwijzersbond kwam er een flink aantal socialisten voor in het NIOG, dat zelfs onder leiding stond van een SDAP'er: R.A. Schotman (doc. 40, noot 7). Deze oudste en meest betekenende puur Europese vakbond was echter veel minder dan de moederlandse zusterorganisatie op economische belangenstrijd ge-

oriënteerd. Zoals de meeste Europese bonden nam zij geen Indonesiërs in haar rijen op, in tegenstelling tot de Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel (VSTP) (doc. 39, noot 4). Het NIOG zocht ook geen samenwerking met de Indonesische onderwijzersbeweging. Veel perspectief voor radicale socialisten bood deze bond niet, en het gemeenteraadswerk nog minder. Er kon wel eens iets aan verbetering van stedelijke kampongs worden gedaan doch het raadswerk bleef grotendeels een Europese aangelegenheid, zeker tot 1917. Jarenlang maakten apolitieke kiesverenigingen de dienst uit.

Als er al enige neiging was om zich politiek te uiten, konden de koloniale socialisten die over enige contacten beschikten onder pseudoniem terecht in de pers van de Hollandse beweging, *Het Volk* en *De Tribune.*[4] Beide bladen volgden de koloniale ontwikkelingen vrij uitvoerig, zonder overigens richtlijnen te geven voor een praktische politieke oriëntatie in de kolonie. Wel werd in *Het Volk*, dat de strijd en de ondergang van de Indische Partij met veel sympathie volgde, een nauwe samenwerking voorgestaan met de Indobeweging. Na het verbod van de IP richtte die sympathie zich op de Vereeniging Insulinde waarin vele oud-IP-leden hun toevlucht hadden gezocht.[5]

Vrij veel koloniale SDAP'ers, die soms ook met de Hollandse partij in contact stonden, hadden, mét Van Kol, in het algemeen niet veel sympathie voor de nationalistische actie van Douwes Dekker en zijn geestverwanten; en waarschijnlijk niet zo zeer omdat de laatste geen sociaal-democraat was (ook al flirtte hij wel eens met het socialisme), als wel omdat men niet was gediend van een onafhankelijk "Indië voor de Indiërs".[6]

Verandering in deze passieve situatie in socialistische kring kwam er pas na de opkomst van Sneevliet op het politieke toneel in 1914. Hij was een ongewone figuur in de traditionele koloniale verhoudingen: bekend radicaal vakbondsleider en linkse opposant in de SDAP en daarop korte tijd lid van de (marxistische) Sociaal-Democratische Partij (SDP); na hevige strijd tegen de gematigde leiders van de SDAP en het NVV, die een meerderheid achter zich hadden, uit zijn positie in de arbeidersbeweging (met name het voorzitterschap van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel) gedrongen in een soort asiel in de kolonie, in afwachting van nieuwe mogelijkheden in Nederland. Een tijdelijk tegen zijn zin uitgeschakelde revolutionair, die qua karakter en ambitie niet bereid was tot een aanpassing aan het koloniale bestel.

Sneevliet had enige tijd nodig om zich te oriënteren en tot politieke actie over te gaan, wat wellicht werd bevorderd doordat hij niet op een jarenlang verblijf in de koloniën was ingesteld. Wel kwam hij spoedig, in 1913 al, in de VSTP terecht, waar hij zich meteen inzette voor een grotere strijdbaarheid en nauwere binding met de massa van het lagere Indonesische spoorwegpersoneel.[7] Vanuit het "ethische", en naar verhouding reeds enigszins sociaal bewuste milieu van Semarang (Koch 1956: 71 e.v.), kwamen de nadere contacten met sociaal-democraten tot stand. Vooral in samenwerking met de leraren Westerveld en Reeser werden tenslotte de voorbereidingen getroffen voor de oprichting van een organisatie van alle Nederlandse socialisten in Indonesië. Onder de aangeschreven socialisten – men kende de meesten

H.J.F.M. Sneevliet *(collectie IISG).*

wel – waren er velen, die wegbleven, omdat zij niets voelden voor sociaal-democratische activiteiten in de kolonie. Maar uit het enthousiasme waarmee een dertigtal sociaal-democraten op 9 mei 1914 te Soerabaja overging tot de vorming van de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging (ISDV), die meer zou moeten zijn dan een donateursclub van de SDAP, bleek wel dat de bereidheid tot organisatie al langer bestond (doc. 40). Het wachten was slechts op de man, die de drempel durfde te overschrijden, gevormd door een traditie van overgevoeligheid voor de druk van het koloniale milieu en de rem van de gerespecteerde SDAP-leiding, die in de praktijk geen behoefte had aan meer dan een Kontributie Vereeniging. Toen men eenmaal, op een uitnodigingsschrijven van de vertrouwde contactman Reeser, bijeengekomen was in het Soerabajasch Marine Gebouw stond vast, dat er een organisatie zou komen. De vraag was alleen wát voor één, en met wát voor politiek perspectief, wát voor een programma en wát voor actie?

De Europese sociaal-democraten en het koloniale vraagstuk

De sociaal-democratie was op politiek werk in de koloniale, onderontwikkelde landen slecht voorbereid. Niet dat er door de Tweede Internationale en haar partijen geen aandacht aan het koloniale vraagstuk was besteed. De sociaal-democraten moesten wel stelling nemen ten aanzien van de sinds het begin van de eeuw verhevigde imperialistische expansie met alle daaraan gepaard gaande internationale spanningen. De stellingname van de Internationale is kort samen te vatten als een ook uit radicaal-liberale en humanitaire tradities gevoed verzet tegen de kapitalistische koloniale politiek en haar onderdrukkings- en uitbuitingsmethodes, gecombineerd met de drang tot hervormingen en tot ontwikkeling en opheffing van de koloniale volkeren, met het oog op hun toekomstig zelfbestuur en onafhankelijkheid (Haupt en Rébérioux 1967). De koloniale resolutie van het internationale socialistische congres te Parijs in 1900 drong aan op de vorming van socialistische partijen in de koloniën met een nauwe verbinding tot de partijen in de moederlanden (*Cinquième Congrès Socialiste* 1901:106-107).

De ontwikkeling van het "revisionisme" – de expliciete ideologische uitdrukking van een reformistische politiek die in feite reeds jaren door de sociaal-democratie werd gevolgd – bracht ook de tendens met zich mee tot geleidelijke aanvaarding als gegeven feiten van koloniën en van koloniale politiek. Dit kwam duidelijk aan het licht op het internationale congres te Stuttgart in 1907. Ook al viel er veel te hervormen, de verbreiding van het kapitalisme en van de Westerse cultuur over de gehele onderontwikkelde wereld moest volgens de revisionisten in principe toch positief worden gewaardeerd. Zo zou immers een hogere fase van beschaving kunnen worden bereikt. Een uiterste rechtervleugel ging daarbij nog een stap verder doot het imperialisme als zodanig te ondersteunen onder uitdrukkelijke verwerping van de ethisch-humanitaire, anti-koloniale tradities (*Internationaler Sozialisten-Kongress Stuttgart* 1907:24-40).

Kautsky bestreed de idee, dat de koloniale politiek – nodig voor het kapitalisme – ook nodig zou zijn voor het proletariaat. Er was geen kwestie van een keus tussen de beschavingsmissie van het kapitalisme en de barbarij, waarin volgens Van Kol, Bernstein en David de onderontwikkelde landen bij onafhankelijkheid zouden terugvallen. De koloniale volken behoefden geen volledige kapitalistische fase door te maken. Het was ook onjuist dat de socialistische beweging het kapitalisme in de koloniën wilde bevorderen. Met Friedrich Engels meende Kautsky dat de socialistische revolutie in de ontwikkelde kapitalistische wereld ook de bevrijding van de koloniale wereld met zich mee zou brengen. Door steun van het socialistische Westen ontstond de mogelijkheid het kapitalisme over te slaan. Kautsky zag overigens geen heil in koloniale opstanden ter verwerving van de onafhankelijkheid, aangezien hij van zulk verzet slechts nadeel voor de koloniale volken verwachtte (Kautsky 1907).

De idee van een eigen, zelfstandige rol van de koloniale volken in de strijd tegen het imperialisme lag toen praktisch buiten het gezichtsveld van de Westerse sociaal-democratie, ongeacht de politieke positie. Dit gold dus ook voor de kleine minderheid van uiterst links die de oude anti-koloniale tradities handhaafde en meende dat de overwinning van Kautsky te Stuttgart de socialistische principes veilig had gesteld. De groep die geneigd was de koloniale werkelijkheid te aanvaarden was in 1907 in wezen al in de meerderheid. Slechts het gewicht van de tradities en het prestige van Kautsky verhinderden nog dat dit in de officiële positiebepaling tot uitdrukking kwam. De uiteindelijke versie van de koloniale resolutie van Stuttgart was een compromis. Er werd enigszins tegemoet gekomen aan de behoefte niet geheel negatief te staan tegenover elke denkbare koloniale politiek. Kautsky vatte zijn mening samen in een geschrift *Sozialismus und Kolonialpolitik* dat door de marxistische stromingen in de sociaal-democratie lang als richtlijn zou worden aanvaard. De ISDV zou het nog in 1919 in beknopte vorm in haar orgaan publiceren.

In het praktische vlak had de sociaal-democratie in Centraal-, Oost- en Zuid-Europa ervaring opgedaan met het nationale vraagstuk bij economisch minder ontwikkelde volken. De meningen hierover liepen echter sterk uiteen. Bijna alle variaties tussen de polen van traditionele liberale erkenning van het recht op zelfbeschikking en de rigoreus-internationalistische verwerping daarvan door Rosa Luxemburg deden zich voor. Min of meer afzonderlijk moet dan nog genoemd worden de specifiek Oostenrijkse gedachte van culturele – niet geografisch bepaalde – autonomie voor minderheden (Davis 1967:83 e.v., 133 e.v.; Bauer 1907:308 e.v.; Renner 1916, Renner 1918 en Konrad 1976).

Aan de uitwerking van een politieke lijn ten aanzien van het probleem van de verhouding tussen de klassenstrijd der arbeiders en de nationale strijd onder leiding van burgerlijke of andere bevoorrechte klassen kwam de Tweede Internationale niet toe. De problematiek van het nationale vraagstuk in Oost- en Zuid-Europa werd ook niet systematisch doorgetrokken naar het terrein van de buiten-Europese semi-koloniale en koloniale gebieden. De eersten die zich concreet bezig hielden met het zoeken naar een revolutionair-socialistische benadering van deze problemen waren

de Russische bolsjewieken (Boersner 1957:32 e.v., 68 e.v.; Pipes 1964:22 e.v.; Whiting 1954). Dit werkte echter niet door in de internationale socialistische beweging vóór de Russische revoluties. Evenmin was dat het geval met de op zich interessante contacten die het Internationaal Socialistisch Bureau en Kautsky zelf met Aziatische nationalisten en socialisten hadden (*Deuxième Internationale et l'Orient*:38-41, 49-50, 64 e.v.).

SDAP en SDP

De bijzonder grote rol, niet alleen op economisch gebied, die de Aziatische koloniën in het Nederlandse leven speelden, de vele directe en indirecte relaties met de "Oost", de uitgebreide parlementaire bemoeienis met "Indië" en het onvermoeibare streven van Van Kol bevorderden dat de sociaal-democratie veel aandacht aan het koloniale vraagstuk besteedde. In het parlement werd buitengewoon veel energie gestoken in het ijveren voor koloniale hervormingen. In dat teken stond ook het beknopte koloniaal-program-ontwerp, dat Van Kol in 1901 opstelde, doch dat niet werd aanvaard omdat men het onbevredigend achtte. Het werk in een koloniale-programcommissie daarna leidde niet snel tot resultaten. Zowel het feit dat programmatische verheldering op koloniaal terrein niet als urgent voor de beweging werd gevoeld als politieke meningsverschillen waren daar debet aan (Tichelman 1967).

Woordvoerder-nummer-één in koloniale zaken, de hervormer Van Kol, stond in feite zeer dicht bij de vrijzinnig-democratische "ethici" als Van Deventer en toonde openlijk een buitengewone bewondering voor de christelijk-ethische gouverneur-generaal Idenburg. De verhitte debatten te Stuttgart brachten hem tot uitspraken, die hem min of meer op één lijn leken te brengen met de pro-imperialistische woordvoerder E. David (*Internationaler Sozialisten-Kongress Stuttgart* 1907:36-37). De marxistische stromingen in de SDAP hadden hiervoor zeer weinig waardering, maar kwamen er niet toe een samenhangende alternatieve oriëntatie uit te werken en te propageren. De SDAP-leiders stonden in meerderheid tussen Van Kol en Kautsky in.

Het optreden van de Indische Partij, de verbanning van Douwes Dekker, Tjipto Mangoenkoesoemo en Soewardi Soerjaningrat in 1913 en de felle polemiek tussen de IP-leiders en Van Kol dwongen de SDAP tot een stellingname en een verduidelijking van het standpunt ten opzichte van het koloniale nationalisme. Dit kwam neer op een bevestiging van de strijd tegen de externering van de drie IP-leiders en een ondersteuning in principe van het emancipatiestreven van de IP en Insulinde gericht op een toekomstig "Indië voor de Indiërs"; met dien verstande dat dit einddoel eerst na zeer lange tijd zou kunnen worden verwezenlijkt. De SDAP distantieerde zich verder van alle incidenteel vertoonde neigingen van de IP tot "anarchisme" en "gewelddadigheid", tekenen van een jeugdige onrijpheid der beweging, die – de sociaal-democratische leiders gaven dat toe – de SDAP vroeger ook te zien

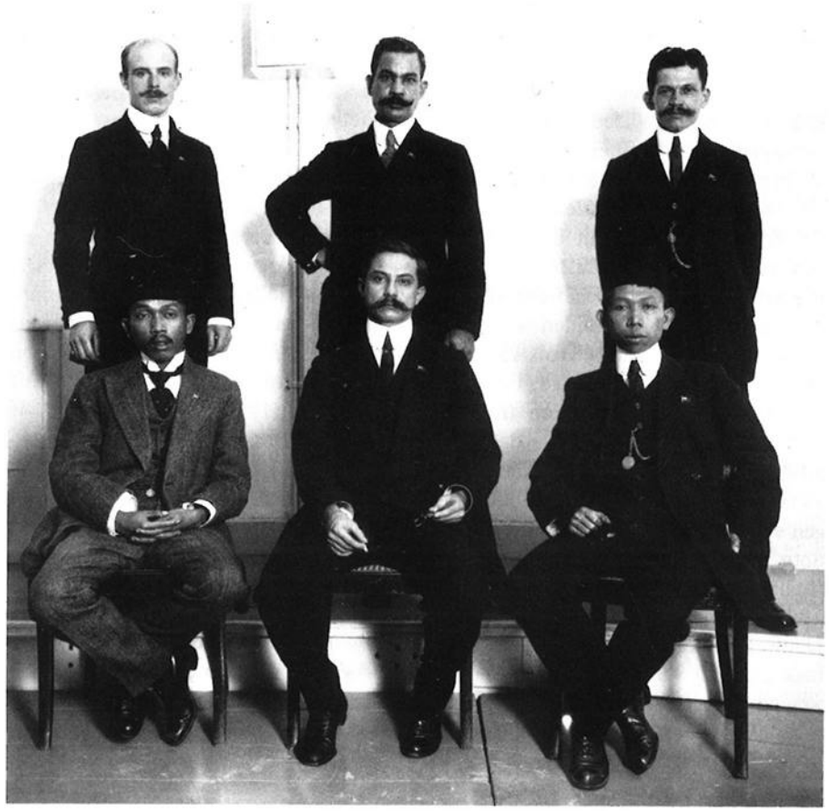

Zittend de drie verbannen leiders van de Indische Partij, van links naar rechts Tjipto Mangoenkoesoemo, E.F.E. Douwes Dekker en Soewardi Soerianingrat; staand van links naar rechts F. Berding, G.L. Topée en J. Vermaesen *(collectie KITLV)*.

had gegeven (doc. 34, noot 7; 37, noot 2).

De wederzijdse toenadering tussen SDAP en de sinds de verbanning wat gematigder geworden Indiërsbeweging ging vrij ver. Vanuit Nederland werd toetreding van SDAP'ers in Indonesië tot Insulinde van harte aanbevolen. Op het paascongres in 1914 van Insulinde deed de afdeling Semarang het voorstel door een speciaal comité de socialistische kamerfractie regelmatig van informatie te voorzien. De SDAP juichte het verder toe, dat Insulinde zich ook op het vakbondswerk wilde toeleggen (*Het Volk* 14-5-1914:8 (2e blad)).

Ook de sinds 1909 in de SDP verenigde afgescheiden marxisten steunden de Indiërsbeweging. In tegenstelling tot de SDAP geschiedde dat met volledige onderschrijving van de meest radicale IP-eis "Indië los van Holland". Op het vijfde congres van juni 1914 te Leiden werd deze eis, met die van afschaffing van alle maatregelen en wetten, die het volk van Indië belemmerden in zijn vrijheid van actie, aan het strijdprogram toegevoegd. Een later op te stellen koloniaal programma zou dit nog nader moeten uitwerken (*De Tribune* 16-5-1914:1; 6-6-1914:2; 13-6-1914: 2-3). *De Tribune* publiceerde de volledige tekst van Douwes Dekkers Neue Zeitartikel "Nationalismus und Klassenbewustsein" (*De Tribune* 29-7-1914:2-3; 5-8-1914:3; 19-8-1914:2). Dit leidde echter niet tot goede contacten met de bannelingen en met Insulinde. De drie IP-leiders werden vanaf hun aankomst in Nederland door de SDAP opgevangen en kregen alle steun en faciliteiten voor hun publicistische en andere behoeften, die een grote partij met een sterke kamerfractie kon geven.[8] Bovendien was de dogmatische politieke houding van de SDP-leiders voor Douwes Dekker en de zijnen niet aanlokkelijk (*Het Volk* 22-1-1914:1). Hoewel de belangstelling van zowel de SDAP als de SDP voor Indonesië en de nationale beweging groot was, hadden zij geen van beide behoefte nader in te gaan op de moeilijke zelfstandige taken van socialisten in de kolonie.

De oprichting van de ISDV

De aandrang tot een meer concrete koloniale oriëntatie zou komen met de oprichting van de ISDV. De meeste Indische sociaal-democraten voelden zich zeer nauw met de moederlandse beweging verbonden. De SDAP'ers waren in de eerste plaats lid – verspreid lid – van de Hollandse organisatie. Wat die organisatie dacht en deed ten aanzien van de koloniën woog voor hen zeer zwaar. Zo had het feit dat de SDAP jarenlang van de Indische leden niet meer verwachtte dan geld en informatie en vanaf omstreeks 1913 eventueel deelname aan de Indiërsbeweging de koloniale socialisten van nadere aaneensluiting helpen afhouden. Deze langdurige betrekkelijk passieve houding en het niet in georganiseerd verband onderworpen zijn aan de partijdiscipline, schiepen echter een zeker vacuüm, waarin een man als Sneevliet zijn invloed kon ontplooien. Hij en zijn politieke vrienden konden politiek en organisatorisch een zelfstandige koers proberen te zoeken, zowel op koloniaal als op internationaal vlak. Sneevliet was in 1913 weer tot de socialistische massabeweging

toegetreden. De enige actieve SDP'er was J.C. Stam. Initiatieven konden dus niet ver buiten de SDAP-sfeer gaan. Onvermijdelijk was het dat de ISDV voorlopig de traditie voortzette van de Kontributie Vereeniging met alle beperkingen van dien voor de eigen activiteit. De speelruimte was op het voor de Europese sociaal-democratie secundaire terrein der koloniën echter zo groot, de behoefte de langdurige passiviteit te doorbreken zo sterk en het besef, dat de deur open gehouden moest worden voor niet-leden van de Hollandse partij, zoals voor de bevriende Insulindeleden, zo gegroeid, dat de SDAP'er Sneevliet bij de oprichting het besluit kon doorzetten een onafhankelijke organisatie te stichten. In de kleine en nog gemoedelijke vriendenkring kon ook nog de bereidheid worden opgebracht SDP-leden op te nemen, als ze maar niet te veel op de voorgrond traden en zich niet verzetten tegen een specifieke binding aan de SDAP.

De ISDV was de eerste tijd niet veel meer dan een sociaal-democratische club, die ook door een deel der leden niet helemaal serieus werd genomen. Er waren SDAP-ers die buiten de nieuwe organisatie bleven staan, omdat zij er niets in zagen; zeker niet zonder de volledige ondersteuning door de moederpartij. Met leden van de gehate SDP moest volgens hen niet worden samengewerkt. Een man als Sneevliet, die zich frontaal tegenover de SDAP- en NVV-leiding had opgesteld, boezemde hen weinig vertrouwen in. De meeste koloniale socialisten stonden sceptisch ten aanzien van het IP-nationalisme. Sommigen verwierpen de politiek van Douwes Dekker en de Indiërsbeweging zozeer, dat zij zich geheel achter Van Kol en tegenover de politiek van de SDAP-leiding opstelden (zie noot 6). Een aantal gematigde SDAP'ers wilde zich overigens niet distantiëren van een organisatie van voornamelijk SDAP-ers, doch voelde er niet voor veel verder te gaan dan een studieclub, die de Hollandse partij van informatie en financiële steun voorzag. Hun theoretisch standpunt werd gevormd door het klassiek geachte socialistische evolutieschema, waarbinnen het nog buitengewoon achterlijke Indië een zeer lange en volledige kapitalistische fase zou moeten doormaken. In de toenmalige situatie ontbraken de voorwaarden voor socialistische actie: een ontwikkeld kapitalisme en een modern proletariaat. Er was dus voor hen niet veel meer ruimte dan kritische steun aan en begeleiding van de meest positieve ethische elementen in de politiek van de Indische regering (doc. 40). Recht tegenover deze, vooral in de ambtenarenstad Batavia sterk vertegenwoordigde, SDAP'ers, stond Sneevliet. Hij ging er allereerst van uit, dat overal ter wereld waar van kapitalistische uitbuiting en onderdrukking sprake was, strijd moest worden gevoerd. Ongeacht hoe daar in Europa over werd gedacht, moest er direct opgekomen worden voor de economische en politieke belangen van de bevolking, die het slachtoffer was van het oprukkend koloniale kapitaal. Men kon daarbij aanknopen bij de reeds bestaande politieke en vakbondsbeweging. Het nationalistische principe van strijd boven alles voor nationale onafhankelijkheid, wees hij daarbij af. Primair was de klassenstrijd van de sociaal-democratische arbeidersbeweging voor de sociale bevrijding. Met Baars was Sneevliet van mening, dat het doorlopen van alle fasen van kapitalistische ontwikkeling naar Westers of Japans model niet onvermijdelijk was; dit waarschijnlijk in het perspectief dat

Kautsky verschafte (doc. 88, 89).

De middengroepen tussen links en rechts werden voortgedreven door de behoefte om energiek tegen koloniale wantoestanden op te komen en iets voor het verbeteren van het lot van de bevolking te doen: en dat op een krachtiger en doeltreffender manier dan de burgerlijke ethici (zie Westervelds artikelen in *HVW* 25-10-1915:13-14; 25-11-1915:25-26; 10-12-1915:37-38; 10-1-1916:55-56). Dit prille enthousiasme van sociaal-democratische pioniers gaf meer aangrijpingspunten en mogelijkheden voor een dynamisch activist en organisator als Sneevliet dan aan de sceptische Batavianen. Als deze laatsten al bereid waren Sneevliet zijn gang te laten gaan, was dit waarschijnlijk in de verwachting dat dit drieste streven tot spoedige mislukking was gedoemd. Aangezien er een aantal, in hun ogen, zeer respectabele SDAP'ers wilde meewerken aan een actief-politieke organisatie, was het niet zo makkelijk zich meteen van Sneevliets streven te distantiëren.

Het proces van politieke differentiatie dat al geruime tijd gaande was binnen de Tweede Internationale, had op het moment van de oprichting van de ISDV nog geen crisisvormen aangenomen. De druk van de wereldoorlog, het falen van de Internationale, de felle strijd vóór en tegen de oorlog en de revoluties in Rusland en Duitsland, zouden de tegenstellingen pas onverzoenlijk maken. De losmaking van de radicale vleugels uit de sociaal-democratische moederbeweging verliep overigens betrekkelijk langzaam (Braunthal 1974 II:199 e.v.). Dat gold ook voor de marxistische tendens van Sneevliet en Baars. Het maakte wel enig verschil, dat in Nederland die differentiatie al vroeg haar beslag had gekregen in de vorm van de oprichting van de SDP in 1909; maar de geringe omvang van deze organisatie en de sceptische houding van haar voornaamste leiders ten opzichte van de ISDV met haar SDAP-binding verzwakten de mogelijke werking van deze factor.

Het politieke klimaat

Het moment van ontstaan was voor de ISDV niet geheel ongunstig. De belemmeringen waren niettemin niet gering. De koloniale maatschappij was eenzijdig ontwikkeld en werd autoritair-bureaucratisch bestuurd. De Indonesische klassenverhoudingen waren nog onscherp en werden overschaduwd door de koloniale rastegenstellingen. Proletariaat en intelligentsia waren beide zwak. Parlementair-democratische rechten en vrijheden ontbraken nagenoeg geheel. Bovendien was de hoogtij van de koloniale Ethiek met haar optimistische ideeën over geleidelijke emancipatie van de nog "onrijpe" bevolking voorbij. De opkomst van de nationale beweging begon de illusie van een ongestoord paternalistisch opvoedingsproces via samenwerking ("associatie") met Indonesische modern opgeleide elites enigszins te verstoren. Niettemin gaf de oorlogsperiode nog een zekere ethische nabloei te zien. Na 1913 bleek de anti-koloniale dreiging van de kant van de Indiërsbeweging en de Sarekat Islam erg mee te vallen. De vooral door de uitbreiding van het Westers onderwijs voor Indonesiërs opkomende moderne elites bewogen zich voorlopig nog grotendeels

binnen het raam van de Ethiek. Zij werden daarin gesterkt door de "parlementaire" vooruitzichten die werden geboden door de beloofde Koloniale Raad. Er heerste in bepaalde ambtelijke en zelfs, zij het in beperkter mate, in niet-ambtelijke kringen nog een betrekkelijk welwillende houding tegenover een rustig streven naar geleidelijke emancipatie.[9]

De voortgaande decentralisatie en vooral het gemeenteraadswerk stimuleerden het sociale en – heel voorzichtig ook – het politieke leven onder de Europeanen, waarvan ook enige invloed uitging op Indonesische kringen. Het door de wereldoorlog opgelegde isolement zou het streven naar meer zeggenschap van de koloniaal-Nederlandse gemeenschap en de ontplooiing van activiteiten op uiteenlopend gebied bevorderen (Gonggrijp 1938:155 e.v.; *Mededeelingen algemeen belang* 1918:48 e.v.).

Door gebrek aan ervaring was er nog sprake van een sterke politieke naiviteit, zowel onder Europeanen als onder Indonesiërs. Men was niet geneigd ideologische verschillen al te ernstig te nemen. Zo heerste er in de jaren 1914-1915 nog een betrekkelijke politieke openheid, die de ISDV, die in eerste instantie in sommige ethische kringen als een goedwillende radicale hervormingsbeweging werd gezien, ten goede kwam. Relatieve welwillendheid was er ook in Indonesische politieke kringen. Het politieke bewustzijn was nog zo weinig gedifferentieerd dat men, ondanks de zichtbare tegenstellingen, nauwelijks een probleem zag in gecombineerde lidmaatschappen van de Sarekat Islam, Boedi Oetomo, Insulinde en de ISDV.[10] De ISDV'ers beschikten ook over de schaarse bekwaamheden op organisatorisch en politiek gebied, die zowel in Indo-Europese als in Indonesische kringen als nuttig werden ervaren.

De problemen waarvoor de sociaal-democraten stonden waren overigens levensgroot. De rol, die de ethici van diverse pluimage speelden, stond in geen verhouding tot hun getalssterkte. Hun optreden op vele terreinen versluierde enige tijd het feit dat de overgrote meerderheid van de Europese bevolking conservatief was. Van deze laatsten stonden velen volstrekt afwijzend ten opzichte van alles wat maar naar versterking van de positie van Indonesiërs en naar verstoring van de hiërarchische machtsverhoudingen zweemde (Van Niel 1960:138 e.v.).

De nog pre-nationalistische Indonesische beweging beperkte zich grotendeels tot het onder woorden brengen van grieven en het aandringen op hervormingen, ook al konden er zo nu en dan felle uitvallen in bepaalde Indonesische bladen worden geregistreerd. De Javaans georiënteerde intelligentsia deed dit op haar wijze in Boedi Oetomo met een zeker cultureel-educatief accent; dit was voor de ISDV een moeilijk toegankelijke en door het relatief bevoorrechte sociale milieu ook niet zo aantrekkelijke groep. Bij de massabeweging, de Sarekat Islam, was het vertrouwen in de eigen, nog weinig op de proef gestelde leiders groot. Het wantrouwen tegen Europeanen die zowel kritiek uitoefenden op die leiders, als op de regering van de "eigen" Hollandse gemeenschap was minstens even groot.

Bereikbaar was voor de ISDV voorlopig alleen die sector van de uiterst beperkte groep van Westers opgeleide Indonesiërs, die geen uitgesproken etno-culturele en godsdienstige bindingen had en niet ongevoelig was gebleken voor de radicale denk-

beelden van Douwes Dekker en de Indische Partij. Deze moderne intelligentsia in ruime zin koesterde nog sterke illusies over mogelijke hervormingen binnen het koloniale bestel, waarbij zeker ook de verwachtingen wat betreft de eigen maatschappelijke ontplooiingsmogelijkheden in die situatie een rol speelden. De ISDV diende deze groep voorzichtig te benaderen.

Aan de andere kant moesten Sneevliet en zijn geestverwanten het zeker op den duur juist hebben van het stimuleren van de verscherping der tegenstellingen. Grotere duidelijkheid in het sociale karakter en in het werkelijke doel en streven van de verschillende organisaties en leiders was nodig om het eigen karakter van de socialistische beweging te demonstreren. Voorlopig was men in elk geval aangewezen op Europese of door Europeanen beheerste organisaties: Insulinde en, in de vakbeweging, de VSTP.

De vakbeweging

Het sprak vanzelf dat een sociaal-democraat lid was van de vakorganisatie waar hij door zijn beroep thuis hoorde. Dit bracht echter in de koloniale maatschappij met haar, van de Indonesische arbeidersmassa ver verwijderde en sterk bevoorrechte, Europese bovenlagen onvoorziene problemen met zich mee. De vakbeweging was nog maar in opkomst. De eerste organisatiepogingen gingen uit van de Europese ambtenaren (*ENI* IV:550-552). De onderwijzers gingen voorop in het oprichten van het Nederlandsch-Indisch Onderwijzers Genootschap (NIOG). Na verschillende organisatiepogingen vanaf het midden van de negentiende eeuw kwam deze belangenorganisatie in 1897 tot stand. In het begin van de twintigste eeuw volgden in de Europese sfeer onder andere het personeel bij de staatsspoorwegen, de posterijen in 1905, in de cultures omstreeks 1906 en de handel in 1907. De Staats Spoor Bond, later verdrongen door de in 1908 opgerichte Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, en enkele andere organisaties die daarna werden opgericht, lieten Indonesische leden toe, doch werden geheel beheerst door Nederlanders (Ingleson 1981:53 e.v.; *Indische Gids* 31 (1909):1240-1241; Petrus Blumberger 1931:130-131). Met de ontplooiing van de Indonesische vakbonds- en nationalistische beweging zou deze ethisch geïnspireerde multiraciale opzet geleidelijk onmogelijk worden.

Het begin van de Indonesische vakbeweging dateert van ongeveer 1911-1912, toen de Perhimpoenan Boemipoetra Pabean (PBP, de Indonesische Douanebond), en de Perserikatan Goeroe Hindia Blanda (PGHB, de Nederlandsch-Indische Onderwijzersbond) tot stand kwamen (Sandra 1961:16; *ENI* VII:429-434; Petrus Blumberger 1931:129 e.v.; Tedjasukmana 1959:4 e.v.). Ook hier was het het personeel in gouvernementsdienst – de lagere, Indonesische beambten – dat in het kielzog van de Hollandse beter betaalde en hoger geplaatste ambtenaren tot organisatie overging. De handarbeiders volgden pas enkele jaren later.

Vakcentrales bestonden er in 1914 nog niet. Natuurlijk zag de radicale vakbondsleider Sneevliet, dat de raciale scheidslijn, de enorme verschillen in levensstandaard en cultuur ernstige problemen opleverden bij de vorming van een sterke vakorganisatie. Het duurde echter enkele jaren voordat hij de consequenties van dit koloniale feit geheel doorzag. Lange tijd besteedde hij in *Het Vrije Woord* veel aandacht aan allerlei Europese bonden, die – als belangenorganisaties van een bevoorrechte bovenlaag – voor een socialistische beweging-op-zoek-naar-de-massa geen of weinig betekenis konden hebben. In dit verband is typerend dat hij een nogal grote betekenis toekende aan het verschil tussen de Suikerbond, die geen enkele vorm van vakbondsstrijd wenste, en het NIOG, dat soms betrekkelijk strijdbaar leek. Toen Sneevliet enige ervaring had opgedaan en in 1916 het onderwijzersgenootschap karakteriseerde als een „middenstandsorganisatie" en daarbij toch pleitte voor nauwe samenwerking van het NIOG met de PGHB, bleek hij de afgrondelijke tegenstelling tussen de koloniaal-Europese en de Indonesische vakbeweging nog niet te beseffen (*HVW* 10-11-1915:24; 25-12-1915:49; 25-1-1916:68-69; 10-3-1916: 97-98; 25-4-1916:131-132; 10-8-1916:214-216; zie ook doc. 42, noot 3). Vrijwel niemand was daartoe op dat moment in staat. In hoeverre Sneevliets gematigdheid ten opzichte van het NIOG mede het gevolg was van de wens de radicaal-socialistische onderwijzers, die tot 1919 voortgingen met een vruchteloze oppositie in het NIOG, te ontzien, is moeilijk vast te stellen.

Deze problemen bestonden uiteraard niet voor de rechtervleugel der ISDV, die strikt binnen de Europese gemeenschap wilde blijven. Voor hen was het NIOG, geleid door de partijgenoot Schotman, juist het model. Buiten het NIOG was er nog een andere puur Europese vakbond, waarin enkele sociaal-democratische elementen werkzaam waren: de Bond van Minder Marine-Personeel. Dit was een heel ander, proletarisch milieu en een onderdeel van de Nederlandse arbeidersbeweging. Meer dan waar ook zou Sneevliet zich hier thuis voelen. De BMMP werd een belangrijk terrein van actie ook door toedoen van de Sneevlietaanhanger Brandsteder, die een sleutelpositie in de bond innam, en door de vele te bestrijden misstanden, vooral op strafrechtelijk gebied (doc. 5, noot 4; 79, noot 5; Meyer 1981:111 e.v., 134 e.v.). Naast al deze gunstige kanten kende de strijdbare te Soerabaja gevestigde BMMP-hoofdafdeling voor de ISDV ook haar beperkingen. Het feit dat de matrozen in de Europese koloniale maatschappij tot de sociale outcasts behoorden, bracht hen niet tot werkelijk contact met de Indonesische bevolking. Veel meer nog dan de Hollandse soldaten bleven de marineschepelingen geïsoleerd aan de rand van de Europese gemeenschap.

Heel anders lag dat bij de Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, die reeds in 1914 naast Nederlandse vele honderden Indonesische werknemers had samengebracht, voornamelijk administratief personeel, middelbare ambtenaren en kleine beambten, maar ook handarbeiders. Van groot belang was dat hier een deel van het meer ontwikkelde stedelijke proletariaat-in-opkomst werd georganiseerd. In de ethische sfeer van die tijd stond de VSTP evenals de Staats Spoor Bond (SSB) vanaf haar oprichting open voor alle rassen. Waar in de SSB de niet-Europese leden in alle opzichten van ondergeschikte betekenis bleven, overtrof het Indonesisch ledental

van de VSTP, dat gedeeltelijk aan de SSB werd onttrokken, in 1909 reeds dat van de Europeanen. Het bleef evenwel een passieve aanhang, die in de periode 1910-1913 sterk inkromp. Het Europese element behield onverkort de leiding. Opvallend was het grote aantal Indo-Europese leden, dat een groot deel van de lagere ambtenarenrangen vulde. Toen Sneevliet zich vestigde in Semarang, het centrum van de spoorwegvakbeweging, in juni 1913, was het onvermijdelijk dat hij als voormalige voorzitter van de Nederlandse VSTP in contact kwam met de gelijknamige organisatie op Java. Waar de VSTP toch al niet beschikte over veel bekwame en krachtige bestuurders, kon men zijn grote ervaring en kennis op dit gebied zeer goed gebruiken. Als informeel adviseur, medewerker en journalist en bij tijden ook als vast redacteur van het bondsorgaan – sinds 15 juli 1914 *De Volharding* geheten – verwierf hij snel een grote invloed, ook door de goede contacten en de hechte samenwerking met enkele toegewijde bestuurders zoals de socialisten H.W. Dekker, één der oprichters, en Semaoen, hoofdbestuurder vanaf maart 1915 (noot 65; doc. 39, noot 2; *Tien jaren VSTP*). Sneevliets streven naar activering, professionalisering en radicalisering van de bond hield een systematische oriëntatie in op de grote massa van de werknemers en betekende een indonesianisering van de bond. In 1913 werden de Indonesische leden volledig met de Europese gelijkgesteld. In 1914 viel het besluit om drie Indonesiërs in het hoofdbestuur op te nemen. In dat zelfde jaar begon men met de publikatie van een nieuw afzonderlijk Maleis orgaan, *Si Tetap*, en werd er een Indonesische propagandist benoemd. De Indonesiërs kregen in de tweede helft van 1914 definitief de overhand: de verhouding verschoof van 764:701 op 1-4-1914 naar 853:1439 op 1-1-1915 tot 1020:2729 op 1-1-1916 en 834:4075 op 1-1-1917. Deze nieuwe ontwikkelingen moesten onvermijdelijk tot een botsing leiden tussen de groep-Sneevliet en een deel van de bovenlaag van Europese ambtenaren in de VSTP, met daarbij vooral de Insulindemannen, die de VSTP traditioneel tot hun invloedssfeer rekenden.[11] In 1909 al was een aantal Indo-Europeanen van de Indische Bond naar de VSTP overgegaan, aangezien zij daar meer verwachtingen hadden voor wat betreft de sociale belangenbehartiging van de Indonesiërs. De strijd tussen de ISDV'ers en Insulindeleden om de macht in de VSTP heeft jarenlang geduurd. In feite was zij overigens al spoedig in het voordeel van Sneevliet beslist. Insulinde zag geen kans tegenover hem bestuurders van enig formaat met een overtuigende alternatieve vakbondspolitiek te plaatsen. Hoewel er in deze tijd, 1914-1916, nog geen directe politieke propaganda via de VSTP kon worden gemaakt, kon het niet uitblijven dat de politieke invloed van de linkse ISDV'ers gestaag groeide. Dit vond plaats door het stimuleren van het klassebewustzijn, door een militante belangenbehartiging tegenover de werkgevers en door een democratische, anti-koloniale houding ten aanzien van de verhouding Nederlanders-Indonesiërs. Geleidelijk en in betrekkelijke stilte werd zo in Semarang ook de grondslag gelegd voor een politieke massa-invloed van de ISDV in de vorm van een socialistisch beïnvloede Sarekat Islam-afdeling. Verder kon vanuit de VSTP op den duur gewerkt worden aan een uitbouw van de vakbeweging buiten het spoorwegvlak. Bij alle succes van de VSTP reikte Sneevliets vakbondshorizon de eerste tijd

overigens nog niet zo veel verder dan de Europese en de gemengde organisaties. Van het langzaam in deze jaren opkomende Indonesische vakbondswezen was men in de ISDV aanvankelijk niet erg goed op de hoogte.

Orgaan en politieke actie

Om tot politieke actie over te kunnen gaan had de ISDV een blad nodig. Daartoe was al bij de oprichting een besluit genomen. De uitvoering van dit besluit stuitte echter op ernstige problemen. De meest gematigde SDAP'ers, die in de afdeling Batavia de meerderheid hadden, voelden er eigenlijk niets voor: men had geen zekerheid welke politieke richting zo'n orgaan uit zou gaan. En Sneevliet, die het sterkst op de uitgave aandrong, was wel de laatste aan wie men in die kring de redactie zou willen toevertrouwen. Verder was men in deze hoek zeer sceptisch ten aanzien van de mogelijkheden van een socialistisch verenigingsorgaan in de kolonie.

De verwachtingen, die er onder de overige ISDV'ers bestonden omtrent actief ingrijpen in het politieke leven, maakten dat Batavia en zijn medestanders elders de plannen slechts konden vertragen, maar niet konden tegenhouden. In de loop van de fractiestrijd rond de voorbereiding van het blad kwam Sneevliet er toe uiteindelijk geen formeel socialistisch verenigingsorgaan, dat hij de naam *Baanbreker* wilde geven, maar een onafhankelijk blad, toegankelijk voor niet-socialistische medewerkers, op te zetten. Dit deed zijn tegenstanders weer vrezen dat de controle van de ISDV op het blad zou worden uitgeschakeld (doc. 52, 56, 64, 67, 69, 70, 75, 80, 82, 83, 84, 85).

Pas op 10 oktober 1915, bijna anderhalf jaar na de oprichting van de ISDV, verscheen het eerste nummer van *Het Vrije Woord*, algemeen onafhankelijk, halfmaandelijksch orgaan, onder redactie van A. Baars, H. Sneevliet en D.J.A. Westerveld. Voor de twee radicale marxisten, met die ene rustige centrumman, moest het mogelijk zijn het sterke rechtse SDAP-element binnen ISDV-verband op een afstand te houden. Het bleek dat het blad in feite toch zo nauw met de ISDV was verbonden, dat er op financiële steun kon worden gerekend van die zijde. De bereidheid tot medewerking uit kringen buiten de sociaal-democratie bleek al gauw tegen te vallen. Weinig ethici voelden er voor om in het openbaar verbonden te zijn met een blad, waarop door Baars en Sneevliet een uitgesproken links-socialistisch stempel werd gedrukt.[12] Zij konden bovendien in vele andere bladen terecht, zoals *De Locomotief, Locale Belangen* en iets later in *Koloniale Studiën* en het *Vrijzinnig Weekblad.* Een ethisch-sociaal-democratische samenwerking in een onafhankelijk orgaan zou in 1917 mogelijk blijken in *De Taak*, maar dan op een vrijzinnig-democratische, ethische grondslag (Broeze 1972; doc. 143, noot 47). Met het verschijnen van *Het Vrije Woord* begon de ISDV pas goed te bestaan als politieke organisatie. Het was tevens een nieuwe, beslissende stap naar links, op de weg, die steeds verder van de SDAP weg zou voeren. Sneevliet was verheugd met de mogelijkheden van *Het Vrije Woord*; hij achtte het niettemin gewenst, dat de socialisten hun ideeën

konden verspreiden onder een groter publiek, liefst via een dagblad. Een enkele poging daartoe (doc. 87) was echter bij voorbaat gedoemd te stranden. Met veel moeite kon de frequentie van *Het Vrije Woord* na twee jaar van twee tot drie nummers per maand worden opgevoerd.[13] Ondanks deze beperking, de bescheiden oplaag en de kleine kring, die door het gebruik van de Nederlandse taal kon worden bereikt, heeft het blad met zijn commentaren op de Hollandse pers, zijn kritische begeleiding van de nationalistische beweging en zijn informatie over internationale ontwikkelingen en de Europese arbeidersbeweging, een niet onaanzienlijke invloed uitgeoefend.

Politieke actie: Insulinde

De mogelijkheden om in breder verband in de Nederlands-sprekende kringen sociaal-democratische politiek te bedrijven waren beperkt in 1914: gemeenteraden, decentralisatiebeweging, strijd voor politieke rechten en vrijheden, beïnvloeding van het Indo-nationalisme van de elite van de Indonesische emancipatiebeweging. Daarbij viel alleen de nationalistische Indobeweging met haar anti-koloniale IP-achtergrond buiten het kader van de Ethische politiek. Het was dan ook logisch, dat Insulinde als hoofdterrein werd gekozen voor de uitbraak uit het politieke isolement. Insulinde was een veel grotere organisatie dan de ISDV. De meest radicale elementen in de Indobeweging moesten worden gesteund en gestimuleerd, terwijl deze organisatie tevens werd gezien als bondgenoot bij het voeren van gezamenlijke politieke actie. Met de verbanning van Douwes Dekker, Tjipto Mangoenkoesoemo en Soewardi Soerjaningrat en het niet goedkeuren van de statuten der Indische Partij, bracht gouverneur-generaal Idenburg de nationalistische Indobeweging een zware slag toe. waarvan zij nooit geheel herstelde. Insulinde, waar ook de IP-leden hun toevlucht hadden gevonden, was in 1914 slechts een schim van de IP van 1912-1913. Sneevliet had de nationalistische explosie van 1913 nog gedeeltelijk meegemaakt en was er diep van onder de indruk geraakt. Vooral de revolutionair aandoende anti-regeringsopstelling van Douwes Dekker vond hij van grote betekenis. De "geest van verzet", die zich zo kort geleden had gemanifesteerd, moest zijns inziens weer opgeroepen worden; zeker onder de kleine Indo's en de Indonesische aanhang van Insulinde. Het merendeel van de meer ontwikkelde Euraziaten neigde echter eerder naar een tegenovergestelde politieke ontwikkeling.[14] Dit leidde tot ernstige spanningen tussen Insulinde en ISDV en uiteindelijk tot een formele breuk, of liever tot een aantal breuken.[15] Desondanks streefde Sneevliet telkens opnieuw naar herstel der samenwerking, appelerend aan de geest van Douwes Dekker en de IP. Weinige ISDV'ers konden hem daarin volgen.

Geheel onbegrijpelijk was Sneevliets houding niet. Voor een beter inzicht in zijn opstelling is overigens een zekere herwaardering van de nationalistische Indobeweging nodig. De IP-opgang werd bepaald door bijzondere tijdsomstandigheden: opgaande economische ontwikkeling in de Europese sfeer met toenemende mogelijkheden ook voor de achtergestelde Indo's, die van onderwijsontwikkeling profiteerden en in versterkte mate lagere- en middenposities in de administratieve ambtelijke sectoren gingen innemen. Deze vooruitgang nam echter hun gevoel van achterstelling niet weg, maar doorbrak de vroegere apathie en versterkte het besef van hun onbevredigende positie in verhouding tot de heersende Hollandse bovenlaag. Dit werd bevorderd door de – vooral tijdens het regime van Van Heutsz op gang gekomen – ethische regeringspolitiek, die mede was gericht op de ontwikkeling der bevolking en de ontwikkelde Indonesische bovenlagen. De opkomende Indonesische emancipatiebeweging werkte daarbij voor de Indo's in dubbele zin, zowel als stimulans maar ook als bedreiging. Douwes Dekker probeerde een perspectief te ontwikkelen van "Indië voor de Indiërs"; waarmee hij Indonesische onafhankelijkheid bedoelde onder leiding van de in Indië gewortelde elites, met de Euraziaten voorop. Daarmee werd voor de eerste maal de idee der onafhankelijkheid als strijddoel gesteld. Dit maakte diepe indruk op de Westers opgeleide Indonesiërs. Ondanks het grote wantrouwen, dat er tegenover de Indo's en hun leidersaspiraties bestond en bleef bestaan, werden honderden Indonesiërs, onder wie ook toekomstige nationalistische leiders, lid van de IP of traden er mee in contact. Ook Chinezen toonden grote belangstelling.[16] Douwes Dekker was een warm voorstander van nauwe samenwerking met Sarekat Islam en Boedi Oetomo. Met intense belangstelling werd de opkomst en ondergang der IP door de moderne Indonesische elite gevolgd; nadien bleef ook Insulinde enige invloed onder deze groep uitoefenen. Hoe weinig dynamisch Insulinde in 1914 ook was, het bleef de enige organisatie, die zo nu en dan nationalistische geluiden deed horen en politieke eisen stelde. De SI was in 1914 nog zeer loyaal aan het gouvernement en was aan directe politieke positiebepaling nauwelijks toe. Insulinde had natuurlijk niet de massa-aanhang van een SI, maar telde nog altijd een duizendtal leden, onder wie Indonesiërs.[17] Insulinde bood de ISDV de gelegenheid gezamenlijke acties voor gemeenteraadsverkiezingen te voeren op basis van Insulindes gemeenteraadsprogram, dat onder andere kiesrecht voor niet-Europeanen en directe verkiezing van alle – niet alleen de Europese – raadsleden eiste. Zij verschafte aan de Sneevlietgroep een politiek podium met een groter politiek bereik dan waartoe de ISDV zelf in staat was.[18]

De oude IP-geestdrift laaide in de radicale periode 1919-1923 inderdaad weer op onder een deel van de aanhangers van Insulinde, dat inmiddels tot Nationaal-Indische Partij/Sarekat Hindia was herdoopt. Het zwaartepunt van de beweging was toen naar de Indonesische vleugel verschoven. Bij de opheffing van deze organisatie in 1923 gingen de Indonesische leden over naar de communistische beweging.[19]

Als er al van een verkeerde taxatie van de Euraziatische beweging sprake is geweest ligt deze niet zo zeer in de nauwe relatie, die in 1914 werd aangegaan, als in de te lang gekoesterde illusies over de mogelijkheden van Insulinde als politieke hefboom. Het politieke werk in en met Insulinde in de jaren 1914-1916 heeft de ISDV geholpen uit het isolement te komen. Een aantal Insulindeleden, onder wie Indonesiërs, werd lid van de ISDV. Zo vaak traden de beide organisaties samen op in Semarang, het bolwerk van Insulinde, dat het Insulinde-ISDV-koppel wel eens als

"De Kombinatie" werd aangeduid. Sneevliet durfde zelfs voor te stellen *Het Vrije Woord* en de Insulindebladen in één groot orgaan, bij voorkeur een dagblad te laten opgaan.

Insulinde had ook baat bij de samenwerking met de ISDV. De partij was een vrij log geheel, slecht georganiseerd, met een politiek en ideologisch zwakke leiding. De dynamische en initiatiefrijke Sneevliet en de ISDV, die Insulinde op sleeptouw probeerden te nemen, konden deze zwakheden soms enigszins compenseren. Maar de aard van de Indobeweging en zijn ontwikkelingstendens konden niet worden veranderd. Déze gaven steeds meer aanleiding tot ISDV-kritiek op het opportunisme, de zig-zag-bewegingen en de wankelmoedigheid van de leiders, wat weer irritatie en wederzijdse scheldpartijen veroorzaakte. Ook al waren er Insulindeleden, die bewondering voor Sneevliets opstandigheid en durf hadden,[20] als het er op aan kwam stonden de Insulindeleden achter hun leiders.

Het meest aanstootgevend voor de ISDV was Insulindes flirt met Japan, een thema dat nog wel vaker zou opduiken in de geschiedenis van het Indonesische nationalisme. De verleiding om in de machtige Aziatische mogendheid een politieke bondgenoot te zien en daarmee te dreigen had deels te maken met het zoeken van een compensatie voor eigen machteloosheid. In dit bijzondere geval speelden de avonturiersneigingen en bovendien de eeuwige geldnood van Douwes Dekker een rol. Hij liet zich in 1916 met Duits geld naar Azië sturen om het Engels imperialisme te helpen verzwakken (doc. 34, noot 5). Men was, hoe dan ook, in de ISDV zeer geschokt in het Insulindeblad *De Voorpost* van 13-11-1915 te lezen over de aanbevelingsbrieven voor Japanse staatslieden die Douwes Dekker had en later van de plotselinge toetreding van 15 Bataviase Japanners tot Insulinde (maart-april 1916); te meer waar tegelijkertijd de Japans aandoende leus "Azië voor de Aziaten" werd aangeheven. Zich verre houdend van de chauvinistische Nederlandse anti-Japanse stemming, trok Sneevliet fel van leer tegen de toenaderende tendens binnen Insulinde tot het Japanse imperialisme, zo zeer, dat de Insulindeleiders danig in het nauw werden gedreven. Hierin stond vrijwel de gehele ISDV achter hem.[21]

Een andere bron van spanningen was de machtsstrijd in de VSTP, waar Insulinde steeds meer invloed verloor. De geheime reis van de VSTP-beambte en Insulindeman Darna Koesoema naar Douwes Dekker in de Singaporese gevangenis, buiten medeweten van het bondsbestuur, en zijn daaropvolgend ontslag, maakten dat de tegenstelling tot een hevige uitbarsting leidde (maart-april 1916).[22] Medio 1917 kwam het tot een breuk met de "moderne middenstanders", die "voor iedere reactionaire reactie te vinden" zouden zijn (*HVW* 10-9-1917:226-227). Karakteristiek voor de politieke verhoudingen was, dat men naar beperkte samenwerking op bepaalde punten bleef streven. Dat was zelfs nog het geval na het officiële verbreken van de relatie door het hoofdbestuur van Insulinde in augustus 1917.

Gerichte actie

De samenwerking met Insulinde kwam tot uiting in het gemeenteraadswerk in Soerabaja en Semarang en, wat voor de ISDV belangrijker bleek, in gerichte acties voor persvrijheid en politieke bewegingsvrijheid en tegen de "Indië Weerbaar"-beweging.

Bij zijn onvermoeibaar zoeken naar mogelijkheden van politieke actie was Sneevliet al vroeg gestuit op de ernstige beperking van de persvrijheid en de discriminatie daarbij van Indonesische journalisten, wat pijnlijk werd gedemonstreerd in de gevallen van Marco en Darna Koesoema. Hij nam daarom het initiatief tot een grote openbare avondbijeenkomst te Semarang op 7 juli 1915. Deze door Insulinde georganiseerde vergadering betekende Sneevliets eerste grote politieke optreden en veroorzaakte nogal wat deining.[23]

Kort daarop werd het "Comité tegen de artikelen 63 en 66, a en b van het Indische Wetboek van Strafrecht" gevormd door de ISDV, de VSTP, de BMMP, de Inlandsche Journalistenbond en Porojitno; organisaties waarin Sneevliet en zijn geestverwanten enige invloed hadden (doc. 72). De strijd voor persvrijheid was een gevoelig en dankbaar terrein waar enige successen konden worden behaald, mede dankzij de inschakeling van de linksgezinde Mr. M. Mendels, sociaal-democratisch Tweede-Kamerlid (doc. 21, noot 1). Het grootste succes hierbij was de aansluiting van Marco, die Sneevliet aan zich wist te binden, bij de ISDV. Tot Marco's dood in Digoel toe (1932) zouden zij contact onderhouden (doc. 60 noot 3; *Verslag NAS* 1928-1931:183-186).

Indië Weerbaar

Een controversiële en zeer spectaculaire zaak was de strijd rond "Indië Weerbaar". Waar er met de actie voor persvrijheid en hulp aan vervolgde Indonesische journalisten nog vrij gemakkelijk steun kon worden gevonden, was dit met Sneevliets antimilitarisme veel minder het geval. Hier kwamen bepaalde belangen en gevoeligheden van de Indonesische elites in het geding.

Het probleem van de militaire verdediging van Nederlandsch-Indië was al jarenlang onderwerp van discussie. Het in 1913 gepubliceerde rapport van de Staatscommissie voor de verdediging van Nederlandsch-Indië, met haar nadruk op de vloot, had in legerkringen verzet opgewekt. Een felle propaganda tegen het rapport en vóór een sterk leger werd vanaf 1914 ontketend door de Van Heutsz-groep, die ook pleitte voor een "Inlandsche militie". Door de wereldoorlog, de angst voor de groeiende macht van Japan en de potentieel verstrekkende betekenis van een "Inlandsche militie" in een tijd van een opkomende emancipatiebeweging, werd het debat over Indië's "weerbaarheid" een zaak van grote politieke betekenis. Iedereen interpreteerde deze kwestie op zijn eigen manier. Koloniale reactionairen en conservatieve officieren vatten "Indië Weerbaar" op in termen van militaire versterking zonder

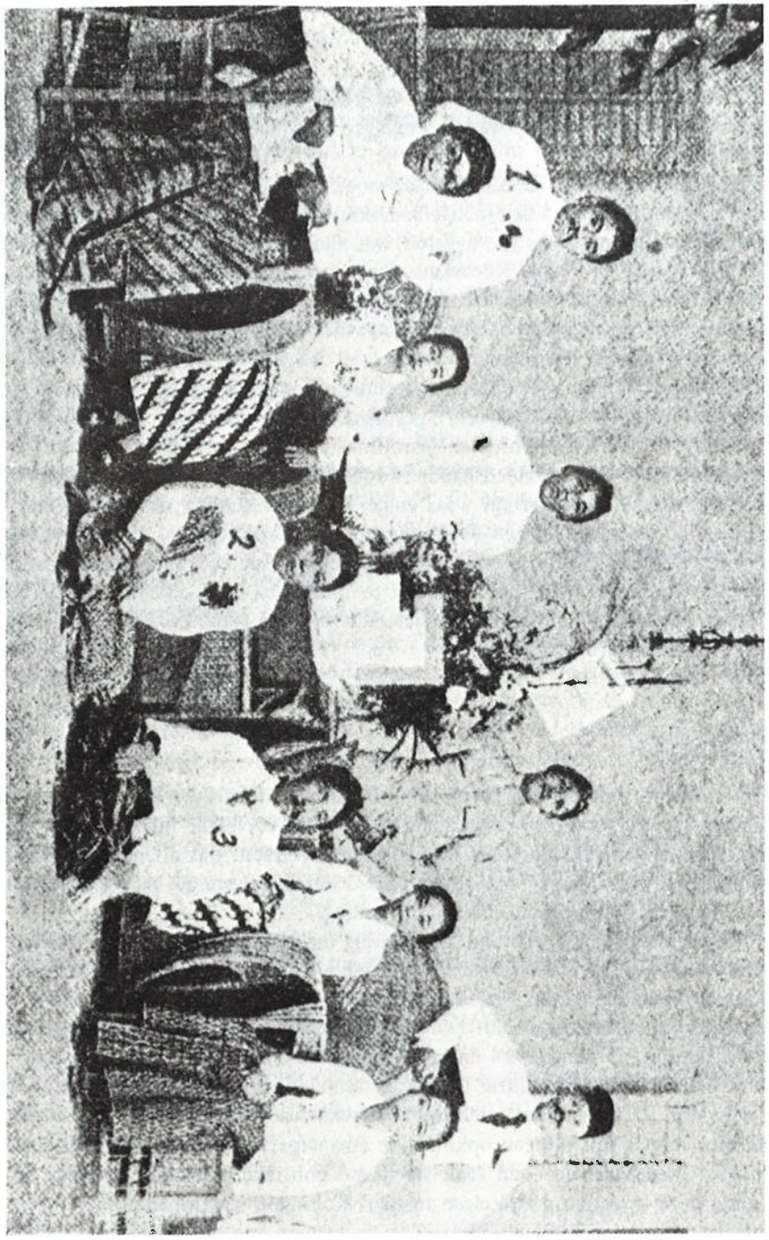

Bestuur van de Inlandsche Journalistenbond met Darna Koesoema (1), Marco (2) en Tjipto Mangoenkoesoemo (3) *(De Amsterdammer, 14-10-1916)*.

meer om het Aziatisch bezit van Nederland te handhaven, zonder een gevaarlijk geachte "Inlandsche militie". Een aantal ethici en vele Indonesische leiders en intellectuelen zagen in een "Inlandsche militie" een middel tot volksontwikkeling en een versterking van de volkskracht. De medewerking aan die militie en aan militaire versterking in het algemeen werd door bepaalde leiders van de Indonesische organisaties gekoppeld aan staatkundige hervormingen (doc. 121, noot 2; 124, noot 3; 143, noten 20, 21, 24, 52; 170, noten 4 en 7). Nadat de koloniale legerleiding en het gouvernement waren begonnen met een onderzoek naar de mogelijkheden van een "Inlandsche militie" wierp Boedi Oetomo zich enthousiast op deze zaak (Nagazumi 1972:96 e.v.). In de loop van de jaren 1915-1916, kreeg deze beweging ook invloed op andere groepen Indonesiërs, vooral in de SI, waar de politieke eisen aanvankelijk nog minder werden benadrukt (Nagazumi 1972:101 e.v.; Van Niel 1960:131 e.v.; *Sarekat-Islam Congres 1916* en 1919a). Alle verschillen verhinderden niet dat de beweging, onder leiding van een door Nederlanders beheerst "Comité Indië Weerbaar", kon culmineren in grote bijeenkomsten op 31 augustus 1916, waar een vaag geformuleerde en voor de regering aanvaardbare weerbaarheidsmotie werd aangenomen. Een "succes" dat overigens in sterke mate werd bepaald door de niet geringe medewerking van de Nederlandsche en Indonesische bestuursautoriteiten. Op de centrale manifestatie te Batavia werd de motie in handen gesteld van een officiële deputatie, die haar aan de koningin moest overhandigen. Naast enkele Nederlanders hadden in de deputatie vertegenwoordigers zitting van de SI, BO, de Regentenbond en de organisaties van de vorstenlandse hoge adel (Vb. 20-6-1917 no. 5; 14-8-1917 no. 11; Teitler 1980:34 e.v.; *HVW* 10-9-1916:237-240). Sneevliet bestreed de weerbaarheidsbeweging in alle vormen. De als dreigend gevolg van de zwakke defensie mogelijke verdrijving van het Nederlandse koloniale bewind door een andere buitenlandse mogendheid maakte volgens hem voor de bevolking geen enkel verschil. Door de verhoogde belastingen zou de bevolking er verder alleen maar op achteruit gaan. De aanval werd vooral gericht op ethici als Van Hinloopen Labberton, die in het lokkende vooruitzicht van de Volksraad de leiders van de nationale Indonesische beweging ook via "Indië Weerbaar" en "Inlandsche militie" aan een Nederlands koloniaal bestel wilden binden. Om enigszins aan de heersende politieke opinie en het parlementarisme in eigen ISDV-kring tegemoet te komen kwamen Sneevliet en Baars met de eis: over weerbaarheid kan alleen een volwaardig, democratisch gekozen wetgevend lichaam beslissen, een eis die in 1939 weer zou worden opgenomen door de nationalistische beweging met de leus "Indonesia berparlemen" (Een parlement voor Indonesië).

Met haar agitatie had de ISDV een zekere invloed op Insulinde en in SI-kringen. Insulinde stond oorspronkelijk vrij positief tegenover de weerbaarheidsgedachte. Het enthousiasme bekoelde allengs. De later opgekomen pan-Aziatische denkbeelden gingen in tegen de anti-Japanse hetze, die met name in de Nederlandse "Indië-Weerbaar"-propaganda meespeelde, en boden aanknopingspunten voor de anti-Indië Weerbaar-agitatie van de ISDV (*HVW* 10-9-1916:239). Hoewel enkele Insulindeleiders nog in 1916 "Indië-Weerbaar"-propaganda bleven voeren, sloot de

organisatie zich niet aan bij de "Indië-Weerbaar"-motie en -deputatie die de motie aan de koningin zou aanbieden. Dit betekende natuurlijk geenszins, dat het antimilitarisme en internationalisme van Sneevliet en Baars de Insulindeleden sterk aansprak. In de SI had de ISDV invloed via enkele afdelingen die zich tegen "Indië Weerbaar" opstelden: Semarang en Soerabaja.[24] Samen met de afdeling van Insulinde en de plaatselijke Sarekat Islam te Semarang kon op 31 augustus 1916 een demonstratieve massabijeenkomst worden georganiseerd met een kleine drieduizend belangstellenden (*HVW* 10-9-1916:239). Een soortgelijke vergadering kon in Soerabaja niet doorgaan omdat resident Van Aalst de benodigde vergunning weigerde (doc. 121). In de SI stond de meerderheid der leden waarschijnlijk nogal onverschillig tegenover "Indië Weerbaar". De leiders waren niet ongevoelig voor de idee van weerbaarheid en "Inlandsche militie". Zij zagen hierin een mogelijkheid democratische hervormingen te eisen en een kans om de eigen positie te versterken, maar konden niet het enthousiasme van een Boedi Oetomo opbrengen.[25] De enige vooraanstaande SI'er die dit wel kon was de Westers-georiënteerde Minangkabause journalist Abdoel Moeis. Met steun van ethici als de "Indië-Weerbaar"-propagandist D. van Hinloopen Labberton, de Regeeringscommissaris voor Inlandsche en Arabische zaken, Dr. G.A.J. Hazeu en A.F. Folkersma van het Bureau voor Volkslectuur, zag hij kans in het bestuur van de Centrale Sarekat Islam steun te krijgen voor de "Indië-Weerbaar"-actie. Abdoel Moeis werd lid van de deputatie, die in Nederland met veel vertoon werd ontvangen (doc. 143, noten 20 en 51; 121, noot 2). Niettemin lukte het de ISDV in de grote stedelijke centra Semarang, Soerabaja en Batavia een sterke anti-"Indië-Weerbaar"-oppositie op gang te brengen. Het succes van de anti-militaristische propaganda van de ISDV lag verder in de grote publiciteit die werd verkregen en in het feit, dat in de politiek en ideologisch diffuse sfeer een zekere verduidelijking van posities kon worden afgedwongen.

De Indonesische wereld; de Sarekat Islam en de vakbeweging

Genoemde acties brachten politieke publiciteit en politieke aanraking met Indonesische kringen en SI'ers in de grote steden met zich mee. De massa-achterban van de Indonesische beweging werd er echter nauwelijks door beroerd. Daar waren andere zaken voor nodig, die dichter in de buurt van de elementaire levensbehoeften lagen. Natuurlijk was de vakbeweging het meest geëigende middel om dergelijke vraagstukken aan te pakken. Via de VSTP werd geleidelijk de grondslag gelegd voor een proletarische basis van de socialistische beweging. In maart 1915 telde de VSTP reeds 18 over geheel Java verspreide afdelingen, met een meerderheid aan Indonesische leden. Aan het eind van dat jaar bedroeg het getal van die laatste, meer proletarische categorie 2729 (*De Volharding* 22-3-1915:1; 22-4-1916 bijvoegsel:2).

De ISDV-invloed in de vakbeweging reikte echter niet veel verder dan de spoor- en trammannen. Om de vakbeweging dieper in de Indonesische wereld te doen doordringen, werd er reeds in 1913 door de VSTP druk uitgeoefend op de Sarekat

Islam-beweging om vakbonden op te richten. De ISDV'er en VSTP-bestuurder Mohamad Joesoef pleitte op het eerste Nationaal Congres van de Sarekat Islam te Bandoeng, juni 1916, voor de omvorming van de plaatselijke Sarekat Islam-afdelingen tot lokale vakorganisaties. Daar kwam niets van. Het zou nog enige tijd duren voordat het tot initiatieven op dit terrein kwam uit SI-kringen (McVey 1965:43 e.v.).

Het was duidelijk dat het Sneevliet en Baars hierbij ging om de sociaal nog vage Sarekat Islam-beweging een duidelijker klassekarakter te geven, onder verzwakking van het godsdienstige element. Baars' ambities reikten toen al verder dan de steden. Hij was de eerste ISDV'er die zich op de studie van agrarische vraagstukken toelegde. Hij wees op de mogelijkheid om de kleine boeren in de Javaanse suikerstreken te organiseren voor het verkrijgen van hogere pachtprijzen en betere contractvoorwaarden.[26] Dit was inderdaad een belangrijke sociaal-economische kwestie en een permanente bron van spanningen, maar tegelijkertijd vormde deze groep een moeilijk te organiseren categorie. Waar de SI zelf op dit terrein weinig bereikte,[27] was het begrijpelijk, dat de Hollandse ISDV er geen voet aan de grond kon krijgen. Een andere brandende kwestie op het Javaanse binnenland vormden de particuliere landerijen (doc. 3, noot 5). Willekeurig optreden van de landheren – meest Nederlanders maar ook wel Chinezen en Arabieren – gaf hier en daar aanleiding tot verzet. Het instituut als zodanig had zo'n slechte naam, dat er ook in Europese kring sterke voorstanders waren van de overgang van dit bezit naar het landsdomein.[28] In verband met het verzet van een aantal "opgezeten" boeren van een particulier land in de buurt van Soerabaja tegen uitzettingsmaatregelen, begon Baars een actie ter verdediging van de vervolgde leiders van deze boeren. Hij richtte zich vooral tegen de tendentieuze berichtgeving in de Europese pers (*HVW* 10-2-1916:73-75; 25-2-1916:84-85). Medio februari 1916 kon hij in samenwerking met de SI te Soerabaja een protestbijeenkomst organiseren, bezocht door vier à vijfduizend mensen (*HVW* 25-2-1916:85-87). Dit waren in het industriecentrum Soerabaja natuurlijk niet voornamelijk boeren, maar arbeiders, mandoers, klerken en kleine beambten; de sectoren van de stedelijke massa, waar de SI na de inzinking van haar tijdelijk zeer grote invloed op het platteland, ingezet omstreeks 1916, op terug begon te vallen. De particuliere landerijen vormden echter voor alle Indonesiërs een aanstootgevende, vreemde indringing in de vitale sector van de Indonesische maatschappij. Kort daarop kon er in Semarang op iets kleinere schaal een soortgelijke protestvergadering worden georganiseerd.[29] In dit rode bolwerk-in-opkomst, zou de ISDV, buiten het taalprobleem, geen ernstige hinderpalen tegenkomen bij het geleidelijke doordringen in de SI. Baars daarentegen stond in Soerabaja tegenover het daar gevestigde apparaat van de Centrale SI. De toenemende invloed van Baars – de ISDV in Soerabaja werd wel eens aangeduid als de "SI-Blanda" – kon zo moeilijk anders tot uitdrukking komen dan in een breuk binnen de SI-afdeling. Na een politiek onduidelijk conflict in de SI-Soerabaja, trad de president Soeharijo met een aantal leden uit en kon, begin 1915, de vereniging Porojitno worden opgericht, onder toezicht van Baars (doc. 72, noot 13). In Sema-

rang voltrok de doorbraak naar de Indonesische wereld buiten de VSTP zich minder vroeg en opvallend. Zonder concurrentie van zware SI-leiders en -instellingen en met een Insulinde, dat er geen behoefte aan had de stadskampongs, laat staan de desa in te gaan, kon het sterke Sneevliet-apparaat – ISDV, *Het Vrije Woord*, VSTP, comités – langzaam maar zeker in de Indonesische wereld een politieke monopoliepositie veroveren, waarbij ook de Semarangse SI werd overgenomen.

Met minder organisatorische middelen opereerde Baars in Soerabaja; een heel ander milieu dan Semarang: on-ethisch, harder, met een zwakker Insulinde. In haar geïsoleerde positie in Europese kring, werd deze oudste afdeling van de ISDV geconfronteerd met een woelige, opengebroken Indonesische wereld, waar de centrale SI-leider Tjokroaminoto met zijn handelsvennootschap, uitgeverij en drukkerij Setija Oesaha en dagblad *Oetoesan Hindia* – eerst door Arabische en later door Chinese kapitalisten gesteund – een groot prestige had.[30] Gesterkt door zijn studie der Indonesische verhoudingen en door zijn snel verworven kennis van het Maleis, raakte Baars er al spoedig van overtuigd, dat alle krachten moesten worden geconcentreerd op de directe benadering van de Indonesische bevolking. In de linkervleugel van de ISDV was hij de eerste, die van de oriëntatie op Insulinde af wilde, omdat het op een dood spoor leidde. Hij werd de drijvende kracht bij het werk in de richting van de Indonesische massa, van de SI, van de boeren en arbeiders in de gebieden der Europese cultuurondernemingen, en bij de directe recrutering van Indonesiërs. Typische vakbonds- en arbeidersleider als Sneevliet was, benaderde hij het probleem eerst op een andere manier. Hij had geen moeite met het erkennen van de potentiële betekenis van de SI als massabeweging. Tijdens zijn verblijf in Soerabaja, begin 1913, had hij Tjokroaminoto al opgezocht (*HVW* 20-10-1917:9). Tegenover het godsdienstige aspect van SI, tegenover de hadji's en kijahi's, de kleine ondernemers en de niet zo erg radicale intellectuele leiders, die voor een niet gering deel opkwamen voor de belangen van de elite en in dat opzicht niet verschilden van de prijaji's van Boedi Oetomo, stond hij zeer wantrouwend. Waar Baars meer was geïnteresseerd in het politiek aftasten van de basis van de SI, had Sneevliet meer de neiging de opportunistische aanpassingstendenties bij de nationale SI-leiders te bestrijden, zoals het aan de leiband lopen van regeringsadviseurs en ethici en het meedoen met "Indië Weerbaar". Sneevliets aanvallen waren zo scherp, dat zijn voornaamste doelwit, Abdoel Moeis, redacteur van de Bandoengse *Kaoem Moeda* en sinds het SI-congres van juni 1916 vice-voorzitter van de CSI, al spoedig begon terug te slaan en zich ontpopte als een felle anti-socialist.[31] De relatie tussen het nationale vraagstuk en de nationalistische beweging enerzijds en de klassestrijd en de socialistische beweging anderzijds bleef een groot onopgelost probleem. Sneevliet en Baars ontkenden dat er een Indonesische natie was, die inderdaad ook nog nauwelijks bestond. Zij stonden sceptisch tegenover een al te vergaande ondersteuning van nationalistische eisen, die immers van de klassestrijd afleidden.[32] Hun opstelling leek op een empirisch en experimenteel tasten in het schemerduister, dat overigens niet zonder plaatselijk succes bleef.

In het geheel van de SI-beweging was de ISDV-invloed in 1916 overigens nog

maar zeer bescheiden. Tijdens het eerste nationale congres, van 17 tot 24 juni 1916 te Bandoeng konden de ISDV-leden Mohamad Joesoef (Semarang) en Semaoen (Soerabaja) maar heel kort en voorzichtig aan het woord komen (*Sarekat Islam-congres 1916*:20, 36).

Het grote probleem was het omzetten van diffuse invloed in degelijke organisatorische macht. Dit kon alleen via Indonesische, geschoolde propagandisten, organisatoren en leiders. De eerste Indonesische ISDV-leden in 1914-1915 waren voornamelijk Insulindeleden en dat bleven zij ook in de eerste plaats.[33] Een SI-leider uit Semarang, Mohamad Joesoef, werd via de VSTP, waar hij als eerste Indonesiër hoofdbestuurslid en redacteur van het Maleise orgaan *Si Tetap* werd, gerecruteerd. Men slaagde er overigens niet in van hem een socialist te maken. De VSTP bleek wel de beste leerschool voor potentiële ISDV-leden. De Soerabajase SI'er Semaoen, kwam eerst naar voren in de VSTP, waar hij op zeer jeugdige leeftijd in 1915 in het afdelingsbestuur en het hoofdbestuur terecht kwam. In 1916 trad hij toe tot de ISDV om in juli van dat jaar als ondervoorzitter in het afdelingsbestuur te worden opgenomen. In 1916 nog werd deze waardevolle kracht naar Semarang gestuurd om in het VSTP- en SI-werk te worden ingezet (doc. 116, noot 5; *De Volharding* 5-7-1916:1-2). De recrutering van socialisten onder de Indonesiërs bleef echter voorlopig een moeizame zaak.

Het internationale socialisme

Internationalisten als Sneevliet en Baars waren, dienden zij zich voortdurend bewust te zijn van de internationale dimensie van het socialisme; in dat opzicht oriënteerden zij zich allereerst op de arbeiders- en socialistische beweging van Europa, waar zij zich nauw mee verbonden voelden. Eenvoudig was dat niet. De Tweede Internationale was uiteengevallen door de beproeving van de wereldoorlog. De grote meerderheid der secties in de oorlogvoerende landen stonden niet alleen volledig achter het oorlogsbeleid van de betrokken regerende machten, zij gingen over tot tevoren niet voor mogelijk gehouden vergaande ondersteuning van de burgerlijke staten. In de meeste neutrale landen stond de sociaal-democratie met zijn politiek van "godsvrede" in wezen niet zo ver af van die der socialisten van de oorlogvoerende landen (Braunthal 1974 II: 17 e.v.; doc. 52, noot 17). Enkele kleinere socialistische partijen en linkse minderheidsgroepen handhaafden in verschillende vormen de oude anti-oorlogsposities. Uit deze sfeer kwam een nieuwe internationale samenwerking voort: de Zimmerwald-beweging. Het was een los verband van zeer heterogene onderdelen. De gematigde meerderheid was wel voor een scherpe stellingname tegen ondersteuning van de oorlog en tegen "godsvrede", maar wilde het verband van de oude Internationale niet verbreken. Men was nog niet toe aan een nieuwe revolutionaire Internationale, laat staan aan steun aan een andere eis van Lenin, namelijk de omzetting van de oorlog in een burgeroorlog. Zelfs de hem niet altijd steunende „Zimmerwalder Linke" vormde op zichzelf een kleine minderheid (Braunthal 1974

II: 50 e.v.; 180 e.v.). Sneevliet en Baars kozen zonder aarzelen de partij van de anti-oorlogstendens in de Europese sociaal-democratie en bestreden vooral de "godsvrede" van de SDAP. Van ganser harte stemde Sneevliet in met het eerste manifest van Zimmerwald. De ISDV'ers waren overigens niet zo goed op de hoogte van wat er zich precies in de linkervleugel van de Europese socialistische beweging afspeelde. Men beschikte maar over enkele socialistische bladen, die met sterke vertraging aankwamen. Zo gaf Sneevliet, op grond van een artikel van Henriette Roland Holst in *De Nieuwe Tijd*, in zijn enthousiaste beschouwing over Zimmerwald een nogal ongenuanceerd positief beeld van deze bijeenkomst, onder het hoofd: "De eerste stap tot herstel der Socialistische Internationale" (doc. 143, noot 7). Het duurde enige tijd voor de radicale ISDV-leider een juist beeld verkreeg van de ontwikkeling van de Zimmerwald-beweging. Elke anti-oorlogsoppositie werd toegejuicht. Vanaf juli 1917 meldde Baars met instemming het politieke optreden van Lenin en de Russische bolsjewieken. Door de gebrekkige berichtgeving over de moeilijk overzienbare situatie in Rusland duurde het even voordat men zicht had op de betekenis van de oktoberrevolutie, doch reeds in dezelfde revolutiemaand reageerde Baars enthousiast op het feit dat de revolutie haar "laatste beslissende fase ingetreden" was.[34]

Sneevliets politieke oriëntatie werd in deze tijd nogal beïnvloed door die van Henriette Roland Holst. Met haar en het in 1915 opgerichte Revolutionair Socialistisch Verbond doorliep hij de weg van groepen linkse SDAP'ers in of buiten de moederpartij, naar aansluiting bij de Sociaal-Democratische Partij, die zich eind 1918 tot Communistische Partij omvormde en zich in 1920 bij de Kommunistische Internationale (Komintern) aansloot.[35] Eerder is al vermeld dat de zeer vroege scheuring in de Nederlandse sociaal-democratie geen stimulans tot snelle politieke differentiatie in de ISDV en tot oriëntatie op de linkervleugel der internationale socialistische beweging was. Sneevliet stond zoals zovele linkse sociaal-democraten instinctief afwijzend tegenover afsplitsing van kleine splintergroepen uit de massabeweging. Bovendien maakte de houding van de SDP-leiding in verschillende opzichten een dogmatisch-sectarische indruk. Zo hield de SDP zich buiten de Zimmerwald-beweging vanwege de onduidelijke elementen die daar sterk waren vertegenwoordigd (doc. 40, noot 7). En wat voor Sneevliet en Baars belangrijker was, zij stond ook zeer sceptisch ten opzichte van de ISDV die naar haar oordeel, een opportunistische koers voer door niet onmiddellijk kiesrecht voor de gehele Indonesische bevolking te eisen en door de sterke binding met de gehate SDAP (doc. 176, noot 16). Sneevliet probeerde desondanks, maar vergeefs, SDP-leider W. van Ravesteyn, die zich iets minder negatief opstelde dan Wijnkoop, te winnen als medewerker van *Het Vrije Woord* (doc. 95, noot 1; doc. 110). Het enige concrete resultaat op dit terrein was dat Van Ravesteyn Sneevliet in contact bracht met de in New York vertoevende Ir. S.J. Rutgers. Deze opmerkelijke figuur, met koloniale ervaring, die één der grondleggers der Amerikaanse communistische partij zou worden, een wegbereider ook van de Derde Internationale en leermeester van de Japanse socialistische leider Katayama, was wel bereid tot medewerking; zeer kritische mede-

werking weliswaar, vooral wat de oriëntatie van de ISDV op Insulinde betrof (doc. 95, noot 4; doc. 120, 122). Hoe weinig de SDP-leiders de toenadering ook aanmoedigden, het was onvermijdelijk dat de revolutionaire Sneevliet-Baars-stroming in de ISDV in het kader van het internationale socialistische differentiatieproces, in de grote stroom die uiteindelijk naar de oprichting van de Komintern zou voeren, steeds dichter bij de SDP terecht kwam.

Europese reactie

De meeste Europeanen waren aanvankelijk niet geïnteresseerd in de activiteiten van een handjevol "schreeuwers", die met hun Westers-socialistische opvattingen toch, dachten zij, nooit vat zouden krijgen op de zo anders geaarde en gecompliceerde Indonesische maatschappij. Natuurlijk had de radicale opstelling van Sneevliet en Baars vanaf het begin van Sneevliets openbare optreden in 1915 aanstoot gegeven. Dat gold vooral sinds Sneevliets rede op de Semarangse protestbijeenkomst van 7 juli 1915 ten gunste van de vervolgde Marco. Daarna werd de ISDV in de Europese pers regelmatig bestreden, niet alleen door conservatieve bladen als *Het Nieuws van den Dag van Nederlandsch-Indië* en *Het Soerabajasch Handelsblad*, maar ook door de ethische *Locomotief*. De anti-"Indië-Weerbaar"-propaganda in 1916, die in de Europese gemeenschap als een schandalige anti-Nederlandse actie werd ervaren, gaf daaraan nieuw voedsel (Baars en Sneevliet 1917:47, 52 e.v.). Hoewel er uitvoerig over de ISDV werd geschreven en zo nu en dan krachtig ingrijpen van de regering werd geadviseerd, duurde het toch enkele jaren voordat zij als gevaar voor de koloniale orde en rust echt ernstig werd genomen. De Indische regering, minder conservatief dan de Europese publieke opinie, nam eerst een afwachtende houding aan. Dat betekende niet dat de ISDV zich vrij kon ontplooien. Individueel moesten de leden duchtig rekening houden met maatregelen van hun werkgevers. De aangevraagde goedkeuring van de statuten bleef uit.[36] Op lokaal vlak werd er scherpe controle uitgeoefend op vergaderingen en ingegrepen bij al te radicaal geachte uitingen. Enkele hoge ambtenaren wilden in 1916 zelfs al verder gaan. De regering zag echter vooralsnog geen aanleiding tot direct repressief optreden. Zij begon de ontwikkeling der ISDV wel met steeds grotere belangstelling te volgen.[37] De afwachtende houding zou pas veranderen toen de ISDV in 1917 aanzienlijke invloed verwierf onder de Indonesische beweging.

ISDV contra SDAP

Deze gehele ontwikkeling onder de impuls van de linkervleugel der ISDV riep natuurlijk ernstige spanningen op in de klein gebleven organisatie, die haar bestaan was begonnen als sociaal-democratische club in de schaduw van de SDAP.

Het bleek al vrij spoedig dat er geen grote aantrekkingskracht van de ISDV uitging

op de Hollandse sociaal-democraten en de SDAP-sympathisanten die bij de oprichting niet waren toegetreden, en op andere progressieve elementen. De vereniging begon met enkele tientallen leden en telde medio 1916 125 leden (*HVW* 10-6-1916: 153; 10-6-1917:168). Het duurde enige tijd voordat er buiten Soerabaja afdelingen tot stand kwamen, in Batavia (7-2-1915) en Semarang (18-4-1915). Geruime tijd bleef het hierbij. Duidelijke politieke activiteiten werden alleen ontplooid in Semarang en Soerabaja en dat pas in de loop van 1915. Het tweede congres van mei 1915 ademde nog sterk de oprichtingssfeer (doc. 115). De fundamentele tegenstellingen kwamen enigszins naar voren bij de kwestie van de voorbereiding van de krant, en het voorstel tot stopzetting van de financiële steun aan de SDAP, materiële voorwaarde voor het eerste. In hun verzet tegen de drang naar een zelfstandige en actieve politieke organisatie, klampten de SDAP-gezinden zich vast aan het principe dat de internationale sociaal-democratie eerst duidelijke congresuitspraken over fundamentele zaken als het militarisme (dus pas na de oorlog) zou moeten doen alvorens er in een blad over zou kunnen worden geschreven. Eén van de voorstanders van een Indische afdeling van de SDAP maakte de onthullende opmerking, dat Javanen en Indo-Europeanen die tot een organisatie van die opzet niet toe wilden treden dan maar weg moesten blijven. Dit was een weinig veelbelovend en onaantrekkelijk uitgangspunt voor die socialisten, die zelfstandig actief wilden worden in de kolonie, op wat voor wijze dan ook. De internationale sociaal-democratie had door de oorlog voor hen bovendien ernstig aan prestige ingeboet. Het gevoel overheerste dat men voorlopig op eigen kracht was aangewezen. De SDAP gaf haar koloniale aanhangers geen duidelijke steun en leiding. Van het dagelijks bestuur der ISDV te Soerabaja ging overigens weinig uit. Sneevliet en Baars hadden dan ook niet zoveel moeite om als het op besluiten aankwam hun mening te doen zegevieren; soms met algemene stemmen.

Semarang ging meestal met Sneevliet mee, ondanks de aanwezigheid van een actief man als Westerveld, een uitgesproken gematigde SDAP'er (doc. 37, noot 15). Soerabaja werd voorlopig beheerst door het centrum. Het daar zetelende dagelijks bestuur bestond uit voor iedereen aanvaardbare middenfiguren.[38] De telkens opnieuw gekozen voorzitter Reeser, die eigenlijk bij de rechtervleugel hoorde, liet veel op zijn beloop zolang de conflicten niet te hoog opliepen.

In deze situatie verkoos het conservatieve Batavia te wachten op hetgeen de actievere elementen ervan terecht zouden brengen. Het durfde zelf geen initiatieven te nemen zonder volledige steun van de SDAP, en kon zo geen actief weerwerk leveren. Deze situatie bleek zich min of meer te herhalen op de volgende congressen. Op de derde Algemeene Vergadering in mei 1916, ging Batavia van de vertragingsactie over op de directe aanval. De "SDP-bijsmaak" van *Het Vrije Woord*, het revolutionaire karakter van de propaganda en het opwekken van "ontijdig verzet" van de Indonesische bevolking, kwamen in het geding. Weer leidde dit tot niets. Het centrum kon voor een deel wel meegaan met deze kritiek, maar het was te veel onder de indruk van de geweldige werkkracht en het enthousiasme van Sneevliet en Baars om met Batavia geheel in te stemmen. De afdeling Batavia stemde zelfs vóór

het uitgeven van Maleise brochures (doc. 56, noot 2; 115, noot 10; 117; 139, noot 3; 161, noot 8; 171, noot 1; 175, noot 1). Ook het verzet tegen Baars' voorstel het wetsontwerp inzake de Koloniale Raad af te wijzen en directe verkiezingen zonder rassenscheidingen voor een volwaardig parlement te eisen, viel uiteindelijk weg. Woordvoerders van rechts en van het centrum lieten hierbij wel merken heel weinig te voelen voor het "Indië los van Holland", waartoe dit voorstel naar hun oordeel uiteindelijk zou leiden.[39] De uit tactische overwegingen gestelde eis dat uitsluitend een parlement over zaken van weerbaarheid zou mogen beslissen, maakte indirect het anti-militaristische standpunt van Sneevliet en Baars aanvaardbaar.

Een crisis werd op dit congres ook voorkomen doordat Sneevliet en Baars bij al hun felheid de zaak niet op de spits dreven en zich binnen het traditionele kader van de sociaal-democratie bleven opstellen.

Lang kon het niet zo voort blijven gaan. De ontwikkeling van de ISDV op verschillende terreinen werd door deze verhoudingen geremd. De tegenstellingen waren zo groot dat een program niet tot stand kon komen.[40] En die tegenstellingen konden alleen maar scherper worden naarmate de sociale en politieke tegenstellingen in de koloniale maatschappij duidelijker naar voren kwamen, waardoor de revolutionairen de kans kregen verder door te breken naar de Indonesische massa. Het jaar 1917 zou de ontknoping brengen.

De algemene situatie in 1917

Alle ontwikkelingen leken toe te werken naar een ontknoping, naar polarisatie en confrontatie. In feite zou het proces niet uitmonden in een grote uitbarsting, maar in een radicale periode, die zich uitstrekte over de jaren 1917-1919/1920, met een uitloop in de jaren twintig: 1923, 1926/1927. De Westerse penetratie in het Javaanse binnenland, die door de enorme investeringen, vooral in de jaren 1904-1913, en door de uitbreiding van het gouvernementele apparaat, een versnelling onderging, kreeg door de wereldoorlog een nieuwe impuls. Grote problemen deden zich voor in handel en transport; de prijsstijging van de import- en de prijsdaling van de exportgoederen, gecombineerd met de geldscheppingspolitiek van de Javasche Bank, hadden sterk inflatoire gevolgen. Daar stond tegenover dat de dalende betekenis van Europa enigszins werd gecompenseerd door de uitbreiding van de economische relaties met de Verenigde Staten (in- en uitvoer) en Japan (voornamelijk als leverancier van industrieprodukten). De relatieve schaarste en duurte van een reeks importgoederen stimuleerde plaatselijke industriële activiteiten, zowel van de kant van Europese ondernemers, als van Chinese en, in mindere mate en op kleinere schaal, ook van Indonesische zakenlieden. De overheidsbemoeienis nam toe, onder andere op het terrein van de voedselvoorziening; een dringende kwestie toen in de tweede helft van het jaar 1917 moeilijkheden ontstonden bij de invoer van rijst (Gonggrijp 1938:130 e.v., 153 e.v.; *Mededeelingen algemeen belang* 1918:48 e.v.). De Europese gemeenschap, die nog maar juist van de ergste schokken van de Indische Partij

en de Sarekat Islam was bekomen, werd nu met nieuwe problemen geconfronteerd. Nederlandsch-Indië bleek geen veilig verlengstuk van het machtige West-Europa te zijn; het werd duidelijk dat het economisch en politiek in de Pacific en in Azië lag. Het Nederlands koloniale bezit werd bedreigd door een expansief Japan. Dit land was niet alleen een economische en militaire grootmacht geworden, maar scheen ook nog aan de overheerste Aziatische volken een perspectief op bevrijding te bieden. De bezorgdheid in Nederlandse kringen bleek op verschillende manieren. In 1916 werd de Politieke Inlichtingsdienst (PID) ingesteld die zowel tot taak had de versterkte economische en politieke activiteiten van Japanners in de kolonie in de gaten te houden, als potentieel gevaarlijke binnenlandse politieke ontwikkelingen te signaleren (mr. 27x/17, 35x/17, 76x/17, 95x/17, in vb. 15-5-1918 no. 64). Door een samenspel van particulier initiatief en overheid kon de "Indië-Weerbaar"-campagne worden opgezet ter mobilisering van de publieke opinie. Waar de eerste ronde nog in het teken van de Ethische associatie stond – gezien de Indonesische deelneming aan de deputatie die de "Indië-Weerbaar"-motie aan de koningin moest aanbieden en de grote rol van de inspirator D. van Hinloopen Labberton – kwam er in 1917 een nieuw comité tot stand, op basis van een conservatiever en meer louter militair-koloniaal uitgangspunt. De overgrote meerderheid van de Nederlandse gemeenschap moest weinig hebben van een "Inlandsche militie" en evenmin van de versterking van de parlementaire medezeggenschap van de Indonesische bevolking in ruil voor deelname aan de weerbaarheid.[41] De permanente discussie over weerbaarheid, die in sommige Indonesische en ethische kringen heel ruim en ook economisch werd opgevat, en de voorbereiding van de Koloniale Raad of Volksraad, vormden de motor van het politiseringsproces dat sinds 1916 goed op gang begon te komen. Vele Nederlanders stonden ambivalent tegenover een landelijk vertegenwoordigend lichaam. Men wenste zelf wel meer inspraak, zowel tegenover "Den Haag" als tegenover de vooral in ondernemerskringen als drukkend ervaren Nederlandsch-Indische bureaucratie. Nederlandsch-Indië moest zeker iets meer mogelijkheden tot zelfbestuur verkrijgen van het opperbestuur in Nederland. Iets anders was of en in hoeverre men Indonesiërs aan die inspraak wenste te laten deelnemen. In conservatieve milieus was de scepsis ten aanzien van het hele politieke bedrijf zo groot dat de vrijzinnigen en andere ethici een onevenredig grote speelruimte kregen die pas na 1918 geringer werd. De Nederlandsch-Indische Vrijzinnige Bond (NIVB) die in 1916 werd opgericht, stond een geleidelijke maatschappelijke ontwikkeling, via samenwerking van alle bevolkingsgroepen voor, in de richting van zelfbestuur der Indonesiërs onder Nederlandse leiding.[42] Een erg duidelijke imperiale of "commonwealth"-gedachte lag hieraan niet ten grondslag. Verder naar rechts in het politieke spectrum werden de denkbeelden zeker niet helderder, met uitzondering van het principe van krachtige gezagshandhaving tegenover de oprukkende Indonesiër. Die taak werd door koloniale "diehards", in de achterban van bladen als *Het Nieuws van den Dag van Nederlandsch-Indië* (Batavia) en *Het Soerabajasch Handelsblad*, en ook een deel van het Europese Binnenlandsch Bestuur nauwelijks aan de ethische gouverneur-generaal Van Limburg Stirum toevertrouwd. Er zouden nog harde

schokken nodig zijn om de weerstanden in het conservatieve kamp tegen directe deelneming aan het verfoeide politieke bedrijf te overwinnen (Drooglever 1980:15 e.v.). Het initiatief zou voorlopig liggen bij de ethici, in eerste instantie in de vorm van een samenwerking tussen de NIVB en de Boedi Oetomo. Het tijdelijke overwicht van deze intellectuele eliteclubs in de vertegenwoordigende lichamen weerspiegelde echter weinig de reële differentiatieprocessen die gaande waren.

De sfeer van voorzichtig optimisme en afwachtende onzekerheid bij de Nederlandse ethici was ook in zekere mate te bespeuren bij de Indonesische leiders van Boedi Oetomo en de Sarekat Islam. Aangezien zij meer te winnen en minder te verliezen hadden lagen hun verwachtingspatronen natuurlijk iets anders, tussen de uiterste polen van enthousiast vooruitgangsgeloof bij een aantal BO-leden, en kritische scepsis op een afstand in bepaalde SI-kringen. Men voelde zich aangetrokken door de nieuwe mogelijkheden van het zich moderniserende koloniale bestel. Tegelijkertijd echter versterkte de groei van de nationale beweging in al zijn facetten en de reacties die dit opriep in het Europese kamp het bewustzijn van de kloof die in koloniaal verband niet door samenwerking was te overbruggen. Het feit dat de grondslag voor associatiepolitiek, voor zover die er ooit echt was geweest, begon te verdwijnen bleek het eerst in zijn praktische gevolgen in Insulinde, de enige politieke organisatie waarin op enige schaal associatie in de praktijk was gebracht. In 1917 zei een aantal Europese leden het lidmaatschap op.

In de Indonesische maatschappij hadden de economische ontwikkelingen geleid tot een verbreding van de laag van kleine zakenlieden, van wie de relaties met de sterker opgerukte Chinese ondernemersgroep minder goed waren geworden. Daarnaast leverde de uitbreiding van het onderwijs een vrij aanzienlijke groep van geschoolden op boven het niveau van de dorps- en volksschool: enkele tienduizenden die de Nederlandse taal machtig waren; enkele duizenden die voortgezet onderwijs volgden of doorlopen hadden en aan de top enkele honderden hoger geschoolden (zij het dan nog niet op academisch peil). Dit schiep een publiek waarbinnen vele organisatorische en publicistische activiteiten werden ontplooid, vaak met Maleis als voertaal. De top van deze scholingspiramide was betrekkelijk homogeen. Daar domineerden de lagere prijaji en de daaraan aangepaste groep die artsenscholen, bestuurs-, kweek- en middelbare scholen had bezocht. In deze kringen werden de hoogste vooruitgangsverwachtingen gekoesterd, maar ook teleurstellingen geincasseerd. Niet alleen konden de nieuwe intellectuele en semi-intellectuele elementen niet altijd een passende betrekking vinden, maar vanuit een nieuw verworven zelfbewustzijn weigerde ook een aantal zich aan te passen aan de traditionele verhoudingen in de koloniale overheidshiërarchie. Zo ontstond een nieuwe, atraditionele semi-intelligentsiagroep, mobiel, en voor een deel actief in journalistiek en politiek. Deze groep zou een zeer belangrijke rol spelen tot het tijdstip dat zij aan het einde van de jaren twintig door de eerste generatie nationalistisch bewuste moderne academici van de universiteiten en hogescholen in Nederland en Indonesië zou worden overvleugeld.[43] Het Moslimse element had voor zijn versterkte behoefte aan moderne belangenbehartiging de hulp nodig van deze semi-intelligentsia. Wat

het contact met de dorpssfeer betreft hadden de Islamitische leiders nog een voorsprong op de meer Westers georiënteerden in Boedi Oetomo.

Aan de "basis" was velerlei gaande. Allereerst was daar sprake van een op- en neergaande conjunctuur van verschillende soorten protest en verzet tegen lasten die als te zwaar werden ervaren: lopende van stille ongehoorzaamheid, en sektevorming, tot aan regelrechte lokale opstanden toe. Men kon proberen van buiten de engere desasfeer hierbij aan te knopen. In het historisch beeld komt meestal de oppositionele Moslimleider het sterkst naar voren. Uit het werk van Sartono Kartodirdjo (1973) kan worden opgemaakt dat reeds ver voor het nationalistische tijdperk traditioneel-Javaanse figuren ook een belangrijke rol speelden. Verder moet worden benadrukt dat "de Islam" een enorm wijd veld vertegenwoordigde, met vele verschijningsvormen en functies. In de etnische verscheidenheid van Indonesië, in mindere mate ook van Java, bood de Islam, vóór de massale verbreiding van moderne nationalistische en socialistische ideologieën, de enige mogelijkheid tot een supra-etnische (in de praktijk een boven-javaanse) identiteit tegenover de buitenlandse overheersing.[44] De Islam had niet alleen een grotere reikwijdte dan de Javaanse cultuur waaruit Boedi Oetomo putte, zij had, zeker potentieel, ook een democratischer inslag. De "verzuiling" waarvan de grondslagen eeuwenoud waren, trad pas later in.[45] Bijna iedereen kon in de Islam een ondersteuning van de eigen ideeën vinden, uitgezonderd een kleine minderheid van elitaire, anti-moslimse javanisten.

De Indonesische beweging

In de jaren 1912-1913 konden de meest uiteenlopende groepen met het nieuw gewekte bewustzijn van hun belangen en verwachtingen onder de vaan van een uiterst rekbare Islam tesamen komen: Moslimse ondernemers uit Solo, kijahi's en hadji's uit geheel Indonesië, prijaji's en prinsen, marginale semi-intellectuelen, boeren en eenvoudige stedelingen. Hierbij speelde de Islam in engere godsdienstige zin, met name in de Javaanse kerngebieden vaak slechts een ondergeschikte rol.[46] Deze toestand van euforie, deze samenstroming op een schaal die pas zou worden overtroffen door de communistische partij in de jaren zestig, kon niet lang duren. Een groot deel van de diffuse boerenaanhang van de Sarekat Islam-beweging viel al weer vrij spoedig af, teleurgesteld in het weinige dat de organisatie kon bieden. Gouvernementele druk deed niet alleen het ambtelijk element grotendeels verdwijnen, doch verhinderde ook dat er een eenheidsorganisatie tot stand kwam. Eerst in 1916 werd het centrale lichaam als afzonderlijke organisatie Centraal Sarekat Islam (CSI) erkend door de scheidende gouverneur-generaal Idenburg. Dit bevorderde zelfstandigheid van de afdelingen, en daarmee ook de invloed van de socialistische beweging (Brouwer 1958:44 e.v.). In 1914 en 1915 vooral kwamen tientallen lokale en regionale Sarekat Islam-afdelingen tot stand, over heel Indonesië verspreid. Het zwaartepunt lag daarbij in de provinciesteden.

In de dorpssfeer raakten de SI-invloeden vermengd met traditionele tendenties in de lokale cultuur, die een mengeling van Moslimse en pre-Moslimse elementen vertoonde. Dit was heel duidelijk te bespeuren buiten Java, waar verzet tegen intensiever bestuursbemoeienis, tegen belastingen en herendiensten tot uitbarstingen leidde: in Djambi, Tapanoeli, en in mindere mate ook in Palembang en Pasir (Zuider- en Ooster-Afdeling van Borneo) in 1916-1917. Dit kon niet nalaten een diepe indruk op de politieke opinie op Java te maken.[47]

Op Java was de desa weliswaar geen afgesloten terrein, doch de sociale afstand tussen de boerensamenleving en de bovendorpse sfeer was zeer groot. Aan de basis bleven zich min of meer traditionele vormen van protest en verzet afspelen, waar de moderne politieke beweging grotendeels of geheel buiten stond. Een veel voorkomend verschijnsel in de gebieden met suikercultuur en suikerfabrieken was de riet- (en soms ook schuur-)brand, dat overigens na 1915 in frequentie en hevigheid afnam (*Eenige bescheiden vraagstuk rietbranden* 1911; doc. 143, noot 11). Voorts was er het boerenverzet op de particuliere landerijen tegen de zware druk die de vreemde landheren (Europeanen en Chinezen) konden opleggen.[48] Onrust en ontevredenheid konden tot uitdrukking komen in incidentele gevallen van rampok, ketjoe en moord. Tenslotte kan een sterk naar binnen gerichte sektarische beweging als het saminisme in het Rembangse worden genoemd, als voorbeeld van een reactie om de koloniale indringer op een afstand van de eigen samenleving te houden (Vb. 10-12-1915 no. 20; 2-5-1916 no. 24; 17-9-1917 no. 11; 14-2-1918 no. 13; 24-8-1917 no. 36). Werkelijk organisatorisch vat op de desabevolking had en kreeg in deze tijd geen enkele "moderne" organisatie, ook al behielden of verwierven sommige SI-afdelingen wel enige aanhang onder dorpelingen. Ook andere invloeden konden soms incidenteel in de relatief open dorpssfeer doordringen: gelukszoekers die als leiders van geheimzinnige en agrarische verenigingen tijdelijk aanhang verkregen; pan-turks en pan-islamitisch propagandamateriaal van Ottomaanse herkomst (waarschijnlijk meer in stadskampongs dan in de afgelegen desa's). Zulke gebeurtenissen konden tot irrationele angstreacties in sommige Europese kringen leiden.

Boedi Oetomo

Het verst van dit leven aan de basis lag de wereld van Boedi Oetomo, die in de jaren 1916-1918 sterk op de "parlementair"-politieke voorgrond trad. BO verenigde het ambtelijk Javaanse element en een groot deel van de intelligentsia. In Boedi Oetomo was de invloed van de hogere prijaji groot, terwijl de beweging werd gedragen door de activiteiten van de goed opgeleide lagere prijaji, meest overheidsdienaren, onder wie zeer veel onderwijzend personeel. De onderwijzersvereniging PGHB had hierdoor nauwe banden met BO, mede via de persoon van Dwidjosewojo, de politiek het meest op de voorgrond tredende BO-leider.[49] Het studentenelement dat in de oprichtingsfase een grote rol had gespeeld, was geheel naar de achtergrond gedrongen of verdwenen. Het leiderschap van de grote organisaties was in handen van

gematigde ouderen en personen met enig voortgezet onderwijs. Voor de goed opgeleide, maatschappelijk nog ongebonden jeugdige intellectuelen bestond in de jaren 1916-1918 geen politieke organisatie die volledig voldeed aan hun idealen en ambities.[50]

Het politieke gewicht van Boedi Oetomo bleek duidelijk bij het initiatief tot vorming van een Nationaal Comité ter bundeling van Indonesische krachten voor de Volksraadverkiezingen. Afgezien van BO namen hieraan deel: de PGHB, de Regentenbond Sedio Moelio, de vier Prinsenbonden uit de Vorstenlanden, de ambtenarenbond Mangoenhardjo – organisaties waarin BO-leden een vooraanstaande rol speelden – en de Centrale Sarekat Islam, vertegenwoordigd door Tjokroaminoto. In deze overweldigende prijaji-concentratie, waarin bovendien de kratons onevenredig sterk waren vertegenwoordigd, had de CSI zo weinig te zeggen dat zij zich wel terug moest trekken (Nagazumi 1972:118 e.v.). Maar er was slechts sprake van een schijnoverwinning voor BO. De wezenlijke betekenis voor de Indonesische wereld van getrapte verkiezingen met een uiterst beperkt aantal kiezers voor een gering aantal zetels in een lichaam, dat niet één van de essentiële parlementaire bevoegdheden bezat, was niet groot.

Van wezenlijke betekenis was wel: welke beweging zou in staat zijn voor langere tijd vat op de massa, althans belangrijke delen van de bereikbare massa op Java, te krijgen? Welke politieke elite zou de leiding kunnen verwerven over een nationalistische massabeweging, met uiteindelijk het uitzicht op de verovering van de politieke macht? Het sociaal-culturele karakter van BO blokkeerde de mogelijkheid om met enig succes naar die leiding te streven. Zelfs op Java was men niet in staat om op een behoorlijke schaal de toch verwante Soendase en Madoerese elites in de beweging te integreren. Het stempel van de oude Javaanse koninkrijken Majapahit en Mataram, waarvan de culturele erfenis werd behoed in de vorstenlanden Soerakarta en Djokjakarta maakte zowel de culturele trots als de etnische beperking van de BO uit. Op het congres te Batavia van 5-6 juli 1917 deed het bestuur een voorstel tot positiever benadering van de geïslamiseerde massa. Woordvoerder en drijfveer was R.M.A. Woerjaningrat, de voorzitter, hoofdregent van het Soenanaat, van waaruit wel vaker pogingen waren ondernomen om invloed op bewegingen uit te oefenen (Nagazumi 1972:116, 118, 132; Larson 1979:148 e.v.). Dit streven om uit het sociale isolement te geraken riep echter sterke weerstanden op. Vooral het krachtig benadrukken van de Hindoe-Boeddhistische inspiratiebronnen van de oude Javaanse cultuur door Radjiman Wediodiningrat, hofarts van de Soesoehoenan, droeg er toe dat de voorgestelde koers in de richting van de Islam en het Moslimse pesantrènonderwijs geen uitwerking kreeg (Nagazumi 1972:115-116, 134). Het sociaal-culturele isolement van Boedi Oetomo, de beweging van het gros der moderne intelligentsia op Java (en daarmee van Indonesië) in deze periode, was van grote betekenis voor de ontwikkeling van de nationale beweging. Het bestendigde de kloof niet alleen tussen de traditionele elite en de massa, maar ook tussen de Westerse, goed opgeleide intelligentsia en de basis van de opkomende nationalistische massabeweging. Die laatste werd overgelaten aan de Moslimse leiders (allereerst de traditionele en in mindere mate de opkomende modernistische), aan de radicaliserende semi-intelligentsia, en tenslotte aan de socialisten, die in en buiten de Sarekat Islam machtsposities probeerden te veroveren. Een goedgeschoolde seculiere intelligentsia, die met moderne politieke en organisatorische middelen tot nationalistische mobilisatie in staat was en het etno-culturele regionalisme kon overwinnen, was nog in de maak. Zij zou eerst goed aan bod komen nadat de mogelijkheden en beperkingen van de actie van genoemde drie groepen duidelijk aan het daglicht waren getreden.

De Sarekat Islam

Het enorme terrein van de te mobiliseren massa – waarvan de omvang voor het eerst zichtbaar was geworden in de jaren 1912-1913 – lag betrekkelijk open. Die omvang had iedereen overvallen, en de onvermijdelijk zeer onervaren leiders van die tijd hadden de uitdaging niet aangekund. Dit politieke reservoir waarvan de op- en neergang van Sarekat Islam-afdelingen de temperatuur aangaf, trok vele elementen aan, die hier sociale, politieke en andere mogelijkheden vermoedden. Nagenoeg elke belangengroep van enige betekenis heeft in de periode 1912-1923 van die mogelijkheden gebruik proberen te maken, waaronder zulke uiteenlopende krachten als de kratons en het Arabisch en Chinese kapitaal.[51]

Gaan we de golf van rechtspersoonlijkheidskwesties uit de jaren 1914-1915 na dan zien we de SI opkomen in zeer vele provincieplaatsen van Java, en daarbuiten in de Zuider- en Ooster Afdeling van Borneo, Zuid-Sumatra, het Batakland en het centrum van de Minangkabau. Overweldigend was het aantal hadji's in de leiding (vooral in Borneo). Op Java lag het gecompliceerder. Door regeringsdruk en eigen reserves bleven van het aanvankelijk sterke ambtelijk prijaji-element alleen hier en daar bescheiden restanten over (enkele assistent-wedana's) met enige welwillende regenten op de achtergrond. Daarnaast was er het reeds eerder genoemde niet-ambtelijk lager prijaji-element (waaronder ook een enkele hadji en een paar zakenlieden). Een gemengd karakter is vooral te zien in West-Java en het uiterste oosten van Java. Het geheel wekt soms de indruk van een smeltkroes waarin een nieuwe kleine middenstand ontstaat met enige, zowel Westerse als traditioneel Moslimse, opleiding. Boeren, ook welvarende, zijn afwezig (Vb. 8-3-1916 no. 50). Als er iets aan de hand was in de dorpssfeer, konden SI-leiders zich daar gemakkelijk mee bemoeien. De naam SI had een welhaast magische klank, waardoor ook de verleiding bestond misbruik van de naam te maken. SI stond voor klachtenbureau, kanalisator van ontevredenheid, katalysator en actiekader. Bij een propagandatournee van Tjokroaminoto kwamen er moeiteloos duizenden op de been. Van systematische organisatie was echter nauwelijks sprake. Men wist ook niet zo goed hoe dat moest worden aangepakt, en in de dorpssfeer was het ook buitengewoon moeilijk. Dat laatste terrein werd minder betreden om te mobiliseren dan om reeds opgekomen beweging op te vangen en te matigen. De SI-kaders in de steden waren

enigszins huiverig ten aanzien van boerenactie, waarvan niemand wist waartoe die zou leiden. Voor alle stedelijke elites gold dat eenmaal in beweging gekomen boeren, op zijn minst onberekenbaar, potentieel gevaarlijk waren. Het bleef voor hen een andere wereld. Dat gold alleen niet, tot op zekere hoogte, voor de fundamentalistische voorgangers in de meer uitgesproken Moslimse gebieden.[52]

Regionaal waren er grote verschillen op Java. Dat de Sarekat Islam in Solo ontstond was zeker geen toeval – vele organisaties hadden hun wieg in de Vorstenlanden – evenmin was het toeval dat men daar geen greep meer op de beweging kon houden. Soerabaja vertegenwoordigde een heel andere wereld, heterogener en dynamischer: prekoloniale achtergrond van Moslimse handel, gecombineerd met een sterk Chinees en Europees bedrijfsleven. Gesterkt door, maar ook zeer afhankelijk van, Arabisch kapitaal kon Tjokroaminoto in samenwerking met mensen als Sosrokardono en Tjokrosoedarmo, vanuit de handelsonderneming Setija Oesaha, een SI-bolwerk opbouwen van waaruit allerlei relaties liepen naar SI-centra in de Vorstenlanden en elders. Echte controle over het geheel was echter onmogelijk en niet alleen vanwege de statutaire beperkingen; daarvoor was het terrein te groot. Zo was het mogelijk dat Goenawan vanuit Batavia met het orgaan, de *Pantjaran Warta*, enige jaren een eigen rijkje probeerde te vestigen in West-Java en Zuid-Sumatra, waar pas in 1917 een eind aan gemaakt kon worden. Batavia was ook geen gunstige basis; er ontbrak een historisch geworteld stuk eigen Indonesisch leven. De SI had hier toen een rommelig en onstabiel karakter. Anders lag het in Bandoeng, eveneens een groot onderwijscentrum, waar een zeer krachtig modern Indonesisch leven zich ontplooide. De SI stond hier enigszins onder invloed van Insulinde, wat ook tot uitdrukking kwam in het blad, de *Kaoem Moeda*, waar Darna Koesoema in 1917 zijn intrede deed. Hij nam daar de redactieplaats van Abdoel Moeis in, die opschoof naar het regeringsblad de *Neratja* te Batavia, waar Hadji Agoes Salim reeds aan de redactie was verbonden. In de Vorstenlanden bestonden de oude tegenstellingen tussen de vier kratons, die ook in de SI doorwerkten, en die tussen Solo – waar de sociale tegenstellingen (in de regio) scherper waren dan waar ook – en Djokja, dat iets later naar voren zou komen als SI-centrum dat zich opstelde tegenover het rode Semarang.[53] Ook in kleinere plaatsen werden op lager niveau door lokale leiders eigen machtsposities opgericht, met publicistische, sociaal-organisatorische en ook wel economische activiteiten. De groei van dit geheel van stedelijke SI-afdelingen, in een los "federatief" verband, gaf ook een sociaal proces weer: de politiek, of liever een sociaal-politiek "management" op een breed veld van maatschappelijke activiteiten, kon een beroep worden. De beperkte beroepsmogelijkheden buiten het terrein van de overheid en het gevestigde Indonesische ondernemerdom, eigen onervarenheid en naïviteit van de leden, de organisatorische instabiliteit van de beweging, en de incidentele beschikking over soms relatief grote fondsen, schiepen de voorwaarden voor veelvuldige "onregelmatigheden" op het gebied van het financieel beheer. En het "vrijgesteld" zijn zonder statutaire grondslag voedde weer de organisatorische instabiliteit. Het gouvernement maakte soms een oneigenlijk gebruik van deze zwakheden om in de beweging te kunnen ingrijpen. Het was in elk geval buitengewoon

moeilijk om aan deze los-vaste verzameling van Sarekat Islam-afdelingen leiding te geven. Tjokroaminoto had wel een zeer groot prestige – niemand binnen de beweging durfde een openlijke confrontatie met hem aan – maar effectieve politieke controle kon hij niet uitoefenen; niet eens over de Sarekat Islam Soerabaja. Hij kon nauw samenwerken met de energieke en iets moderner georiënteerde Abdoel Moeis. Hij liet bij herhaling Moeis de kastanjes uit het vuur halen op het front van de socialistenbestrijding en op het moeilijke terrein van positie kiezen tussen regering en achterban, waarbij hij zelf de beheerste en alom gerespecteerde man van de eenheid der beweging kon blijven, die zich bediende van een waardige prijaji-stijl. Hij kon niet verhinderen dat Abdoel Moeis een eigen invloedssfeer schiep; iets wat voor een Sumatraan op Java alleen mogelijk was in West-Java. Het gerucht ging dat Moeis zich bij de *Neratja* in Batavia vestigde, het politieke centrum in opkomst, mede als zetel van de toekomstige Volksraad, om Tjokroaminoto een stap voor te zijn (PID-rapport 130, 8-9-1917, mr. 187x/17, vb. 15-5-1918 no. 64).

Bij al deze zwakke kanten had de Sarekat Islam-beweging in haar evolutie naar een nationalistische volksbeweging – tot 1917 – in de Indonesische wereld eigenlijk geen concurrenten. Zij kon zich als erkende middelaar tussen volk en staat alle genoemde zwakheden permitteren, tot op het moment van de confrontatie met de socialistische beweging. Afgezien van de geleidelijke radicalisering die in de periode 1916-1917 duidelijk werd, valt in die evolutie op dat het ondernemerselement – zowel het Arabische als het Indonesische – verder naar de achtergrond schoof. De eigen economische initiatieven, zoals de coöperatieve winkels, werden geen groot succes. In het werkprogramma van 1917 is niets te vinden dat duidt op krachtige belangenbehartiging van deze groep die weinig baat had bij de enige eis die min of meer op zijn terrein lag: regeling van en steun aan inlandse coöperatieve vereenigingen van handel, landbouw en nijverheid. Wat de godsdienst betreft is het heel moeilijk in deze jaren een ontwikkeling aan te geven, al viel er een duidelijke opbloei van islamitisch leven in het algemeen te bespeuren. Er werd veel tijd aan het onderwerp Islam besteed, maar een strikte Moslimse organisatie was de SI-beweging in deze tijd niet.

Het officiële eisenpakket dat voor het eerst in een werkprogramma werd geformuleerd in oktober 1917 kent de volgende essentiële onderdelen:

1. Politieke democratie, op nationaal niveau (echt parlement) en op dat van de basis (desaraden, vergaande beperking van de macht van de desahoofden; er was in het algemeen veel meer kritiek op de Indonesische bestuursautoriteiten dan op de Nederlandse).
2. Onderwijs (de grootste paragraaf, waaruit een zekere verwantschap van de SI-elite met het Boedi Oetomo-kader blijkt).
3. Financieel-economische zaken: afschaffing onvrije, onbetaalde arbeid; belasting naar draagkracht; onteigening van de particuliere landerijen; staatsexploitatie van alle bedrijven; bestrijding van woeker (iets waar de al genoemde ondernemers zich uitgebreid aan schuldig maakten).
4. Godsdienst: geen belemmeringen voor de Islampropaganda, subisidie voor Mos-

lims onderwijs en bezoldiging van kijahi's en penghoeloe's. Daarnaast nog een reeks van sociale voorzieningen.

Al met al een sociaal hervormingsprogramma van een emancipatiebeweging onder leiding van een stedelijke nieuwe middenstand en in overeenstemming met zijn belangen. Het is opvallend hoe weinig concrete zaken van belang voor de boeren werden opgenomen. En juist deze boeren overstroomden de SI met klachten (*Sarekat Islam Congres* 1919:103-105).

De Chinezen

Een zekere herwaardering is nodig van de rol, de veelzijdige rol, die de gevarieerde Chinese gemeenschap op Java speelde. In vrijwel elk beroep waren de Chinezen vertegenwoordigd, ook in dat van landbouwers. Zij vertoonden alle nuances tussen de polen van strikte handhaving der pure Chinese identiteit en van vergaande assimilatie. Dat laatste – sterke Javanisering – was vooral in de Vorstenlanden te zien. Sinds eeuwen bekeerden Chinezen zich tot de Islam. Evenals elders in Zuidoost-Azië werd het geleidelijke proces van integratie van belangrijke sectoren der Chinese gemeenschap in de twintigste eeuw doorkruist door nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen, die het direct of indirect gevolg waren van de Westerse penetratie in enigerlei vorm en de reacties daarop. De mogelijkheden die de Westerse economische exploitatie open lieten werden voor een groot deel door de Chinezen benut. Het ontluikende nationalisme zette zich in verschillende opzichten af tegen minderheden; te meer als die door revolutionaire ontwikkelingen in het moederland werden geïnspireerd tot versterkt bewustzijn van eigen identiteit. Dit laatste kon verschillende vormen aannemen; een exclusief op China gericht "totok"-bewustzijn of een wat ingewikkelder zoeken naar een eigen identiteit van de in Indonesië gewortelde minderheid, waarbij grote belangstelling voor het land van herkomst een rol bleef spelen.[54]

Geruime tijd voor de revolutie van 1911-1912 uitte een nieuw opkomend Chinees bewustzijn zich in peranakan-kring in de vorm van een moderner, minder traditionele organisatie, de Tiong Hwa Hwee Koan (1900). Sterke sympathieën voor de nationalistische beweging in China en gevoel voor eigenwaarde kregen door de revolutie nieuwe impulsen, en gingen zowel voor het gouvernement als voor de Indonesische gemeenschap een uitdaging vormen. Het gouvernement zag zich bij herhaling genoopt in te grijpen bij scherpe kritiek op het regime in Peking, zowel op het keizerlijke bestel als op de latere dictatuur van Yuan Shih-k'ai. De Chinese grieven en verlangens namen velerlei vormen aan. De sterke behoefte van de peranakan-Chinezen aan modern onderwijs leidde tot de oprichting van de Hollandsch-Chineesche School in 1914, terwijl zich op Bangka en bij de aanleg van een spoorweg in Zuid-Sumatra "onlusten" voordeden; in geheel Indonesië kreeg de Kuo Min Tang veel steun (1914). De Adviseur voor Japanse en Chinese Zaken, B.J.A. van Wettum, signaleerde in 1913 de invloed van min of meer socialistische ideeën,

vooral onder onderwijzers en journalisten. In deze tijd werd een "Hoa Kian Kong Gie Lian Hwee" of "Vereniging van arbeiders en handwerkers onder de Chinese kolonisten" opgericht, die niet werd erkend. Er werd door het blad van de totok-Chinezen *Hoa Tok* te Batavia in 1914 propaganda gemaakt voor de oprichting van een sociaal-democratische arbeiderspartij. Vanuit Singapore werden door de "South Sea Communication Office of the Labour Party of China" afdelingen, een soort vakbonden, opgericht te Makassar, Batavia, Soerabaja en Timor Koepang.[55] Deze activiteiten mogen niet als radicaal-modern worden geïnterpreteerd, doch zij geven de rijke veelzijdigheid aan van het Chinese verenigingsleven dat natuurlijk ook vele vormen van niet-politieke belangenbehartiging en van conservatisme vertoonde. Het specifieke peranakan-nationalisme was vooral te vinden in de Sing Khie Hwee die zich bezighield met brede belangenbehartiging. Zij stond onder leiding van de The Kian Sing – met wie Sneevliet en Baars contact kregen – en was het sterkst in Oost Java (Go Gien Tjwan 1981:89 e.v.). De belangstelling in deze kringen voor de Indonesische nationale beweging en het opkomend nationalisme is heel goed te volgen in de Chinees-Maleise pers, die zich soms zeer radicaal uitliet, en blijkt verder uit de directe relaties met Indonesische organisaties. Reeds op het tweede congres van Boedi Oetomo in 1909 nam een Lie Boen Hok deel aan de discussie.[56]

Vele Chinezen werden lid van de Indische Partij; zij zaten in de afdelingsbesturen van Serang, Solo, Billiton en Tjilatjap terwijl zij Ngawi geheel beheersten (Nomes 1978:42 e.v.). Een aantal ging na 1913 over naar Insulinde; de persorganen van deze beweging waren afhankelijk van Chinees kapitaal.[57] Zelfs in de Sarekat Islam waren Chinezen te vinden, terwijl ook hier Chinese zakenlieden belangen in kranten hadden. Het politiseringsproces dat hier een iets langere periode besloeg, nam in de jaren 1916-1917 in Chinese nationalistische kringen de vorm aan van een afwijzing van "Indië Weerbaar". Op een bijeenkomst van de belangrijkste peranakan-organisaties te Semarang op 11 november 1917 onder leiding van The Kian Sing werd krachtig stelling genomen tegen deelname aan de verkiezingen voor de Volksraad;[58] mede uit protest tegen de juridische status van de Chinezen, de hen opgelegde status van "Nederlands onderdaan" en het onrechtvaardig geachte, in 1911 afgesloten consulaire akkoord tussen China en Nederland (*ENI* I:483-486; Willmott 1961). Hoewel de houding van de Indonesische nationalisten, ook tegenover de Chinezen die er verwante denkbeelden op na hielden, ambivalent bleef, kon het Chinese nationalisme in de vormen van anti-imperialisme wat betreft China, anti-kolonialisme wat betreft Indonesië en emancipatie van de eigen groep, niet nalaten indruk te maken.

Japan

Japan vormde voor alle groepen in Indonesië een probleem. Een aantal aanhangers van Sun Yat Sen vertoonde pro-Japanse sympathieën; dit gaf waarschijnlijk niet de stemming van de meerderheid van de Chinese gemeenschap weer (Vb. 29-6-1916

no. 15; 8-12-1916 no. 58). De Japanners maakten in elk geval gebruik van de betrekkelijke welwillendheid die in niet-Europese milieus bestond ten opzichte van de indrukwekkende mogendheid, die zich van Pan-aziatische propagandaleuzen bediende. Het is moeilijk na te gaan of Japanners moeite deden om de Chinese publieke opinie te beinvloeden. In elk geval traden Japanners toe tot Insulinde, met name in Bandoeng. Ook werd er in bladen als de *Tjahaja Selatan* Japanse propaganda gemaakt. De vervolging van de Japanse journalist en nationalist Yoriyoshi Minami verwekte de nodige opschudding.[59] Wat de Japanse uitdaging in de Indonesische verhoudingen in oorlogstijd in politiek opzicht betekende, is moeilijk te beoordelen. Zeker was het een niet te verwaarlozen ferment in het gehele gistingsproces. Dat is op te maken uit de regelmatig geopperde voorstellen om kinderen naar Japan te sturen om daar onderwijs te volgen dat in Indonesië in onvoldoende mate toegankelijk was. Tjipto Mangoenkoesoemo liep hier nogal warm voor, maar ook in SI-bladen dook dit onderwerp soms op.[60]

Insulinde

Het is niet toevallig dat Insulinde het meest gevoelig was voor Pan-aziatische denkbeelden. Douwes Dekker was de eerste nationalist die intensief het nationalisme in Azië had bestudeerd en politiek verwerkt, waarbij de Filippijnen, ook een land met een belangrijke mestiezenlaag, een voorname inspiratiebron vormde. Insulinde kampte ook intern met het probleem van rassensamenwerking. Het geschetste differentiatieproces deed de spanningen op dat terrein tot uitbarsting komen. Gedeeltelijk moet de politieke instabiliteit van Insulinde tot deze problemen worden teruggevoerd; ook de persoonlijke impasse van iemand als Tjipto hing daarmee samen.

De uittocht van Europeanen in 1917 werd ruimschoots goedgemaakt door de stroom van Indonesiërs, voor een deel afkomstig uit de Sarekat Islam. Het ledental steeg snel van omstreeks 1000 tot omstreeks 6000 in augustus 1917 (*Mededeelingen algemeen belang* 1918:6; Van der Veur 1955:180-181). Dit ging samen met een zekere wending naar rechts. In begin 1917 zocht de tot enig politiek leven gewekte Bataviase kring van ISDV-leden, de ethische sociaal-democratie, contact met de plaatselijke Insulinde-afdeling. Het kwam zelfs tot succesvolle samenwerking bij de gemeenteraadsverkiezingen.[61] Maar ook in bredere Europese kring groeide de belangstelling voor de Indo en Insulinde in 1917, zoals Muurling, de PID-chef, uit de pers opmaakte. De meerderheid van de Indo-Europeanen neigde er uit zelfbescherming toe tegenover de ook op de arbeidsmarkt oprukkende Indonesiër op de Europese gemeenschap terug te vallen en zich vast te klampen aan koloniale voorrechten. Een zelfstandig Indonesië lokte velen niet aan, omdat daarin de Indonesiërs de leiding zouden krijgen. De Indische Vrijzinnige Vereeniging en de Indische Democratische Partij kregen enige vat op de gematigde Euraziaten en bereidden, naast de Indische Bond, de weg voor die in 1919 tot de oprichting van het conservatieve Indo-Europeesch Verbond zou leiden.[62]

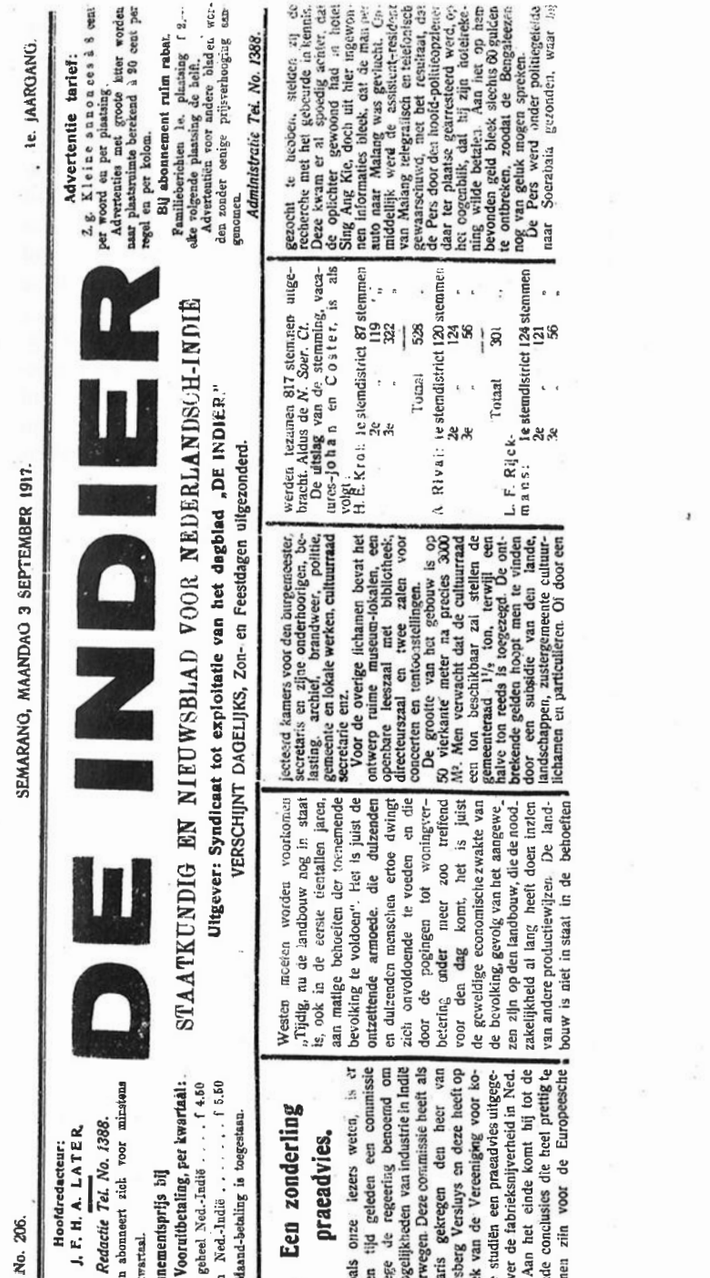

No. 206. SEMARANG, MAANDAG 3 SEPTEMBER 1917. 1e. JAARGANG.

Hoofdredacteur: J. F. H. A. LATER.
Redactie Tel. No. 1388.
Men abonneert zich voor minstens één kwartaal.
Abonnementsprijs bij Vooruitbetaling, per kwartaal:
Voor geheel Ned.-Indië . . . . . f 4.60
Buiten Ned.-Indië . . . . . f 5.60
Maand-betaling is toegestaan.

DE INDIER

STAATKUNDIG EN NIEUWSBLAD VOOR NEDERLANDSCH-INDIË

Uitgever: Syndicaat tot exploitatie van het dagblad „DE INDIER."
VERSCHIJNT DAGELIJKS, Zon- en Feestdagen uitgezonderd.

Advertentie tarief:
Z. g. Kleine annonces à 8 cent per woord en per plaatsing.
Advertenties met grooter letter worden naar plaatsruimte berekend à 30 cent per regel en per kolom.
Bij abonnement ruim rabat.
Familieberichten 1e plaatsing f 2.— elke volgende plaatsing de helft.
Advertentiën voor andere bladen worden zonder eenige prijsverhooging aangenomen.
Administratie Tel. No. 1388.

Een zonderling praeadvies.

Zooals onze lezers weten, is er eenigen tijd geleden een commissie vanwege de regeering benoemd om de mogelijkheden van industrie in Indië te overwegen. Deze commissie heeft als secretaris gekregen den heer van Reigersberg Versluys en deze heeft op verzoek van de Vereeniging voor koloniale studiën een praeadvies uitgegeven over de fabrieksnijverheid in Ned. Indië. Aan het einde komt hij tot de volgende conclusies die heel prettig te vernemen zijn voor de Europeesche Westen moeten worden voorkomen. „Tijdig, nu de landbouw nog in staat is, ook in de eerste tientallen jaren, aan matige behoeften der toenemende bevolking te voldoen". Het is juist de ontzettende armoede, die dulzenden en dulzenden menschen ertoe dwingt zich onvoldoende te voeden en die door de pogingen tot woningverbetering onder meer zoo treffend voor den dag komt, het is juist de geweldige economische zwakte van de bevolking, gevolg van het aangewezen zijn op den landbouw, die de noodzakelijkheid al lang heeft doen inzien van andere productiewijzen. De landbouw is niet in staat in de behoeften jeetsvol kamers voor den burgemeester, secretaris en zijne onderhoorigen, belasting, archief, brandweer, politie, gemeente en lokale werken, cultuurraad secretarie enz.

Voor de overige lichamen bevat het ontwerp ruime museum-lokalen, een openbare leeszaal met bibliotheek, directeurszaal en twee zalen voor concerten en tentoonstellingen.

De grootte van het gebouw is op 50 vierkante meter na precies 3000 M². Men verwacht dat de cultuurraad een ton beschikbaar zal stellen de gemeenteraad 1½ ton, terwijl een flatwe ton reeds is toegezegd. De ontbrekende gelden hoopt men te vinden door een subsidie van den lande, landschappen, zustergemeente cultuurlichamen en particulieren. Of door een werden tezamen 817 stemmen uitgebracht. Aldus de *N. Soer. Ct.*

De uitslag van de stemming, vacatures-Johan en Coster, is als volgt:

H. E. Krol: 1e stemdistrict 87 stemmen
2e „ 119 „
3e „ 322 „
Totaal 528

A. Rivai: 1e stemdistrict 120 stemmen
2e „ 124 „
3e „ 56 „
Totaal 301 „

L. F. Rijckmans: 1e stemdistrict 124 stemmen
2e „ 121 „
3e „ 56 „

gezocht te hebben, stelden zij de recherche met het gebeurde in kennis. Deze kwam er al spoedig achter, dat de oplichter gewoond had in hotel Sing Ang Kie, doch uit hier ingewonnen informaties bleek, dat de man reeds uit Malang was gevluchtt. Ondertusschen werd de assistent-resident van Malang telegrafisch en telefonisch gewaarschuwd, met het resultaat, dat de Pers door den hoofd-politieopziener daar ter plaatse gearresteerd werd, op het oogenblik, dat hij zijn hotelrekening wilde betalen. Aan het op hem bevonden geld bleek slechts 60 gulden te ontbreken, zoodat de Bengaleezen nog van geluk mogen spreken.

De Pers werd onder politiegeleide naar Soerabaia gezonden, waar hij

(collectie IISG)

Aan de andere kant ging er een zuigkracht uit van de politiserende Indonesische beweging. Om uit het gevoelde isolement te komen poogde Insulinde in de loop van 1917 tot samenwerking te komen met Boedi Oetomo en de Sarekat Islam. De partij had daarbij de neiging zich aan te passen aan het iets gematigder nationalisme van die organisaties. Een initiatief genomen in juli leverde echter heel weinig op.[63] De gematigde koers werd belichaamd in de benoeming van J.F.H.A. Later van het *Bataviaasch Nieuwsblad* tot hoofdredacteur van een nieuw Insulindeblad: het dagblad *De Indiër*, dat op 1 januari 1917 in de plaats trad van *De Voorpost*. Hiermee kwam Later eigenlijk op de plaats van Tjipto te staan, die bij al zijn onevenwichtigheid toch met de radicale Darna Koesoema het meer nationalistische element in de leiding van Insulinde vertegenwoordigde.[64]

Insulinde bleef gekenmerkt door tegenstrijdigheden. Het werd nooit echt meegesleurd door "Indië-Weerbaar"-campagnes, deels geïnspireerd vanuit de troebele belangstelling voor de Japanse grote broer. Ondanks de breuk met de ISDV van juni 1916 en de polemische uitvallen over en weer, was men in Semarang zo nu en dan bereid tot samenwerking. Dit was opmerkelijk gezien de scherpte van Sneevliets kritiek op de flirt met Japan en op de onduidelijkheden van Insulinde in het algemeen. Reeds werd gewezen op het overgaan van SI-leden naar Insulinde; dit had veel te maken met teleurgestelde hooggespannen verwachtingen in de Sarekat Islam. Het nooit geheel gedoofde radicaal-nationalistische vuur van de Indische Partij zou later weer oplaaien en een rol spelen in de Indonesische radicalisering van 1919. Insulinde betekende meer dan de paar afdelingen tot welke de beweging in 1916 was gereduceerd. Insulindemensen traden ook elders op, bijvoorbeeld in de Sarekat Islam. Het was meer dan een Indo-beweging, en in de geschiedenis van het Indonesische nationalisme dient Insulinde zijn rechtmatige plaats te verkrijgen.

Vakbeweging

De relatieve openheid van de Indonesische verhoudingen en de politieke naïviteit, maakte het mogelijk dat een handvol Hollandse totoks krachtig in de nationalistische beweging kon ingrijpen. Het lage politieke niveau stemde Sneevliet en Baars overigens bij tijd en wijle vrij somber. Tegelijkertijd kregen zij in 1917 echter het gevoel dat er mogelijkheden waren om stappen vooruit te doen. Een helder samenhangende voorstelling van hoe dat nu precies moest worden aangepakt konden zij in de onoverzichtelijke situatie niet hebben. Voorlopig moest een aantal terreinen afzonderlijk worden bestreken en afgetast. Het meest vertrouwde gebied was voor Sneevliet natuurlijk de vakbeweging; in de praktijk voornamelijk de VSTP. De groei van de vorige jaren liep in deze tijd door: van 4075 Indonesische en 834 Europese leden (1-1-1917) naar respectievelijk 5341 en 558 leden (1-1-1918). De beter betaalde Europese employés verdwenen.[65] Dit betekende ook hier het begin van het einde van de associatiegrondslag. De versnelde indonesianisatie vormde een heldere illustratie van de consolidatie der socialistische invloed, die werd begeleid met fel-

emotionele aanvallen van de Insulindepers, veelal persoonlijk op Sneevliet gericht. De versterking van die invloed, de professionalisering en de indonesianisering waren niet alleen zijn werk maar ook dat van H.W. Dekker, en beslist niet in de laatste plaats van Semaoen, die uiteindelijk de leiding van de VSTP zou overnemen.

Meer dan de overige onderdelen van de transportsector – haven en scheepvaart, waar pas een aantal jaren later de vakorganisatie op zou komen – vormden de spoor- en tramwegen een uitzonderlijk gunstig arbeidsterrein. Sinds Sneevliet in 1913-1914 een oriëntatie op de Indonesische basis had weten door te zetten kon een laag ontwikkelde proletariërs worden georganiseerd, die als een elite van de Indonesische arbeidersklasse-in-wording mag worden gezien. Moeilijker was het het Indonesische kantoorpersoneel te recruteren, dat overigens een niet onaanzienlijk deel leverde van de bestuursleden van vele VSTP-afdelingen. Een groot aantal van de 51 afdelingen in 1917 werd geheel door Indonesiërs bestuurd. De Algemene vergadering van april 1917 koos een meerderheid van Indonesiërs in het hoofdbestuur.[66] Dit was het resultaat van het consequent doorvoeren van het principe van rassensamenwerking, van klasse-eenheid van alle werknemers. Hoewel de benaderingswijze zeer verschilde van de ethische ideeën over associatie van bovenaf, moest zich ook hier onvermijdelijk de koloniale scheiding tussen Europese én Indonesische werknemers voltrekken.

Sneevliets westers gefundeerde, internationalistisch klassestandpunt verhinderde een tijdlang dat de Europese werknemersgemeenschap niet alleen als een beter betaalde laag loontrekkers werd gezien, maar ook als een onderdeel van de koloniale heerschappij en haar niet alleen in financieel opzicht bevoorrechte dienaren. Dit lag anders bij de marinematrozen, en daar zouden tijdens de radicalisering in 1918 ook enige vonken van overspringen op Indonesische militairen. De BMMP had als Europese organisatie geen ingang naar de Indonesiche massa. Nog sterker gold dit laatste voor de Hollandse onderwijzersbond, het NIOG, waarmee *Het Vrije Woord* het hele jaar 1917 nog vruchteloos zou blijven polemiseren. Zo vlot als Sneevliet en de zijnen onder de tram- en spoorwegmannen voet aan de grond konden krijgen, zo moeilijk lag dat in de overige niet-Europese vakbeweging. Dit had ongetwijfeld te maken met het ambtelijke, administratieve karakter van de meeste bonden – PBP (Douane), PGHB, PGB, PGAS (Onderwijzers), PPPB (Pandhuis), Opiumregiebond, VIPBOW (Openbare Werken) (Petrus Blumberger 1931:130; Vredenbregt) – waar het lagere prijaji-element sterk was vertegenwoordigd. Dit was een andere wereld dan die van het spoor- en tramwegproletariaat. Het heeft dan ook vrij lang geduurd voordat federatiepogingen enig succes hadden. Een eerste voorzichtig initiatief, in oktober 1915, van de kant van het ISDV om in Soerabaja een lokale federatie van bonden tot stand te brengen, leverde niet veel op. Een bijeenkomst van afdelingsbesturen van de VSTP, de BMMP, het NIOG, de Pandhuisbond, de Handelsbond en de ISDV benoemde een studiecommissie waarvan de ISDV werd uitgesloten. De eerstvolgende poging tot bundeling die *Het Vrije Woord* eind 1917 registreerde, was die van een aantal Europese ambtenarenbonden,[67] niet bepaald een voor de socialisten veelbelovend terrein. Er bestonden in de VSTP sterke weerstanden tegen het

bedrijven van politiek. Wel was het mogelijk een campagne te voeren tegen de ernstige prijsstijgingen. In de periode april-juni 1917 werden achtereenvolgens in Djokja, Poerwokerto, Soerabaja en Semarang openbare bijeenkomsten tegen de duurte georganiseerd.[68]

Het enige terrein buiten de spoorwegsector waar de ISDV concrete pogingen deed om op vakbondsniveau de massa te bereiken was dat van Porojitno. Deze organisatie, voortgekomen uit het werk van Baars in Sarekat Islam-verband voor de "opgezeten" boeren van de particuliere landerijen in het Soerabajase, werd eind 1917 omgezet in de Perhimpoenan Kaoem Boeroeh dan Tani (PKBT). Tot de voornaamste oogmerken behoorden het verenigen van de boeren in de suikerstreken tegenover de suikerfabrieken die én als grondhuurder én als werkgever optraden, als ook het opzetten van een vakbond van arbeiders op cultuurondernemingen. Dit waren beide buitengewoon moeilijke projecten die niet goed van de grond kwamen (PID-rapport 182, 27-12-1917, mr. 3x/18, vb. 15-5-1918 no. 64). Het bleek later ook dat men twee onverenigbare zaken probeerde te combineren.

De aandrang van ISDV'ers om de Sarekat Islam tot vakbondsactiviteiten te brengen leidde niet snel tot daden. Eerst langzaam zou uit R.M. Soerjopranoto's Adhidarmo, een in opzet zeer veelomvattende beweging, een vakbond voortkomen: de Personeel Fabrieks Bond die arbeiders in de suikerindustrie organiseerde (1919) (*Mededeelingen algemeen belang* 1921:12).

Politieke ontwikkelingen

De belangrijkste politieke gebeurtenissen op mondiale schaal, de Russische revoluties, oefenden slechts met grote vertraging invloed uit op het veraf gelegen Indonesië; en dat voornamelijk via het optreden van de ISDV. Geïnspireerd door de eerste telegrammen in de dagbladen over de "februari-revolutie", schreef Sneevliet het artikel "Zegepraal": een lofzang op dit emancipatorisch gebeuren, dat ten voorbeeld werd gesteld aan het volk van Java. Merkwaardig genoeg had Later er geen grote problemen mee het artikel in *De Indiër* van 19 maart 1917 op te nemen (doc. 134). Deze publikatie die overigens slechts politieke vrijwording aan de orde stelde en geen sociale revolutie, had een enorm effect.

De vervolging door de Officier van Justitie te Semarang leidde uiteindelijk tot een propagandistische climax: het proces van 20-23 november 1917 dat Sneevliet in de gelegenheid stelde een breed requisitoir tegen het koloniale bewind uit te spreken. De opstelling van de rechterlijke macht – Sneevliet werd ontslagen van rechtsvervolging, wat in hoger beroep door het Hooggerechtshof werd bevestigd – was nog een uiting passend in de ethische herfsttij, maar zij gaf evenmin de stemming van de Europese gemeenschap weer als dat met Hazeu's liberale houding tegenover de Sarekat Islam het geval was. De Europese publieke opinie begon zich verscherpt tegen Sneevliet te keren. In de pers gingen luide stemmen op dat aan zijn politieke actie een eind moest worden gemaakt. De Semarangsche Handelsvereeniging, die tot

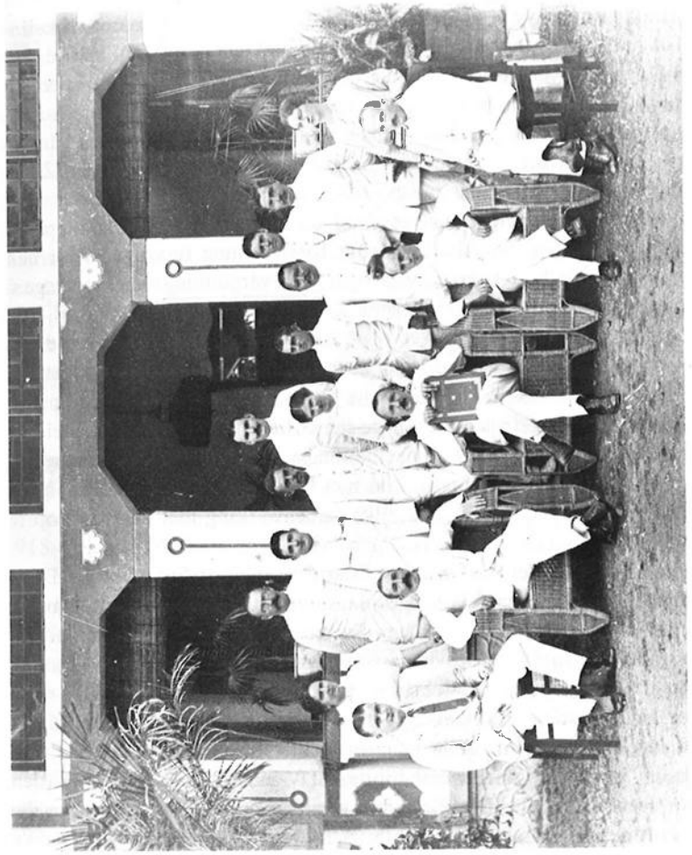

I.S.D.V.-leden bijeen op 21 november 1917 tijdens het proces-Sneevliet. Zittend van links naar rechts onbekend, D.J.A. Westerveld, H.J.F.M. Sneevliet, C. Hartogh, A. Baars; staand van links naar rechts Mevr. Van Wezel, B. Coster, A. van Wezel, onbekend, onbekend, Mevr. E.J. Sneevliet-Brouwer, onbekend, Wawaroentoe (?), onbekend, onbekend, Mevr. T. Baars-Cheriex (*collectie IISG*).

nog toe nogal tolerant was geweest ten opzichte van de politieke activiteiten van haar zeer bekwame secretaris ging over tot ontslag (Baars en Sneevliet 1917:60 e.v.; doc. 139). Deze anti-socialistische, zeer sterk ook tegen Sneevliet persoonlijk gerichte campagne en het proces, konden niet nalaten indruk te maken en het prestige van de ISDV te versterken in de Indonesische beweging.

De revolutionaire ontwikkelingen in Europa vormden voor Sneevliet en Baars een dubbele inspiratiebron: zij verlangden er naar zelf actief hier aan deel te nemen en het was een extra aansporing om in Indonesië politieke munt uit deze ontwikkelingen te slaan. Tot het laatste toe zou Sneevliet Insulinde blijven opjagen, kritiserend en polemiserend, en met het oproepen van de geest van Douwes Dekker en de Indische Partij. Dit riep fel verweer op en leidde tot scheldpartijen, maar maakte niet alle samenwerking onmogelijk. Sneevliet en de ISDV oefenden nog vrij lang na de breuk in 1916 invloed uit, zeker op nationalisten als Topée. Sneevliets "Zegepraal" werd na een kleine correctie in *De Indiër* opgenomen, hoewel Later zich onder de druk van de vervolging van deze daad distantieerde. De Semarangse afdeling was ook bereid samen met de ISDV om toestemming te vragen voor een vergadering over de Russische revolutie, waarvoor geen vergunning werd verkregen. Even werd de oude samenwerking op het gebied van de strijd voor de persvrijheid weer hervat toen Marco opnieuw werd vervolgd. Zelfs was het mogelijk tezamen de gemeenteraadsverkiezingen in te gaan, zonder succes overigens; het politieke getij in de Europese gemeenschap, ook in het ethische Semarang, was aan het keren. Insulinde werd echter ook aangetrokken door de samenwerking van gematigde leiders van de Indonesische beweging gericht op deelneming aan de Volksraad en een rustig hervormingsproces. Een definitieve breuk kon niet uitblijven. Op 30 augustus 1917 besloot het hoofdbestuur van Insulinde: "Elke samenwerking met de ISDV op te zeggen".[69]

Ook het bestuur van de Centraal Sarekat Islam werd door Sneevliet en Baars onder zware druk gezet. Het centrale aangrijpingspunt was hier de kwestie van de weerbaarheid, natuurlijk in relatie tot het "vertegenwoordigend" lichaam. De kritiek richtte zich daarbij sterk op de persoon van Abdoel Moeis, de grootste voorstander van deelneming aan de weerbaarheidscampagne en aan de Volksraad, overigens onder het uitspreken van zekere reserves. De CSI werd verweten aan de leiband van de regering te lopen. Felle reacties wekte dit op, vooral van Abdoel Moeis[70] evenals dat het geval was geweest bij de ISDV-aanvallen op Insulinde toen Tjipto zich hiertegen verweerde. De CSI-leiders stonden natuurlijk sterker dan die van Insulinde, vanwege de massa die zij achter zich wisten. Ondanks al zijn zwakke eigenschappen had Tjokroaminoto toch een charismatische uitstraling, die in Euraziatische kring alleen Douwes Dekker had gehad. Dat nam niet weg dat de SI-beweging kwetsbaar was door haar betrekkelijke vormloosheid en sociaal-programmatische zwakte, tegenover de socialistenorganisatie die ook van binnenuit wist op te rukken. De interne tegenstellingen maakten het nodig op het eerste nationaal congres te Bandoeng van juni 1916 een uitspraak over het tere punt weerbaarheid te vermijden. Twee maanden later nam het CSI-bestuur in het afgelegen Blitar een motie aan, waarin volledige instemming met de ontwerp-motie van het "Comité-Indië Weerbaar" werd betuigd. Als tot invoering van een "Inlandsche militie" zou worden overgegaan, zou als voorwaarde de "vermeerdering van de rechten der Inlanders" worden gesteld. Notarieel werd deze motie vastgelegd, waarmee Abdoel Moeis' deelneming aan de "Indië-Weerbaar"-delegatie werd goedgekeurd. Ook op het tweede nationaal congres van oktober 1917 werd de openbare discussie over dit hete hangijzer omzeild door op een besloten zitting het Semarangse voorstel tot intrekking van de Blitarmotie af te wijzen (*Sarekat Islam Congres* 1919a:11, 81-82, 109-113).

In de loop van 1917 konden van de verschillende kanten de volgende krachten door de socialisten worden ingezet in de strijd om de SI-massa. Aan de linkerzijde was de *Sinar Djawa* te Semarang, met als redacteuren Semaoen, Mohammad Joesoef, Kadarisman, Notowidjojo, Aloewi en Alimin het publicistisch centrum van de oppositie. Daarnaast functioneerde de door Baars op 25 april 1917 in het leven geroepen *Soeara Merdika*, sociaal-democratisch orgaan onder redactie van Semaoen, Soeharjo en Baars, van buiten de SI tot hetzelfde doel. Eveneens in het rode Semarang gevestigd was het Chinees-Maleise dagblad *Djawa Tengah*, dat politiek met de socialisten sympathiseerde. Afgezien van Soerabaja had de ISDV ook invloed in het milieu van de Bataviase Sarekat Islam met haar krant de *Pantjaran Warta*. In dit nogal onoverzichtelijke wereldje was eerst Goenawan naar voren gekomen, een ambitieuze maar niet altijd even duidelijke figuur, die eind 1917 lid werd van de ISDV. Zijn belangrijke positie in de Sarekat Islam was hij toen al kwijtgeraakt. De nieuwe voorzitter van de Bataviase SI, Soekirno, was echter ook een nationalist met radicale neigingen die goede relaties met de ISDV onderhield. Veelbelovender in de West-Javaanse regio was Hasan Djajadiningrat uit Serang, die in 1918 tot de ISDV toetrad. In Soerabaja had Porojitno zich ontwikkeld onder inspiratie van Baars, en onder leiding van Soeharijo, die ook redacteur van het orgaan *Selompret Hindia* was. Ook was in deze stad opgericht de sociaal-democratische vereeniging Sama Rata Hindia Bergerak met de bovengenoemde *Soeara Merdika* als krant. Ook buiten deze steunpunten kon de socialistische propaganda wel eens weerklank vinden, zoals in het Javaanse blad *Djawi Hisworo*, waarin een SI-lid begin oktober 1917 scherp stelling nam tegen "Indië Weerbaar".[71]

Het andere kamp, bestaande uit Moslimse reformisten (zoals Abdoel Moeis) gematigde middenfiguren zoals Tjokroaminoto voor wie de Islam meer een culturele bron van inspiratie en symbool van nationale en internationale eenheid was dan een doctrinair beleden godsdienst, radicale nationalisten als Darna Koesoema (zowel Insulindelid als SI'er) en nog andere richtingen, vormde allerminst een eenheid tegenover de socialisten en hun sympathisanten. Van het beleid van Tjokroaminoto – een vaak moeizame combinatie van loyaliteit ten opzichte van het gouvernement en zowel openlijke als bedekte kritiek – ging niet altijd een sterke inspiratie uit. De *Oetoesan Hindia* kon zich ook niet vestigen als hét blad van de CSI. Bijna evenveel invloed had de *Kaoem Moeda* te Bandoeng, die een wat moderner tendens belichaamde, zonder overigens over een hechte organisatorische basis te beschikken.

De meest systematische bestrijding van de socialisten ging uit van de *Neratja* te Batavia onder redactie van Moeis, Agoes Salim en Soetan Toemenggoeng die overigens wel sympathie koesterden voor de gematigde SDAP'ers in diezelfde stad. In de Vorstenlanden, weer een andere en nogal aparte regio, die enigszins op de achtergrond was geraakt, was Soerjopranoto bezig een sterke afdeling op te bouwen op basis van proletarische leden. In een spanningsrelatie met "Semarang" zou hij zich iets radicaler gaan opstellen dan Tjokroaminoto en Moeis.[72]

In de SI-wereld en haar omgeving waren te veel verschillende krachten vertegenwoordigd – met tegenstellingen op sociaal-economisch, etno-cultureel en regionaal, religieus en educatief gebied – om werkelijke eenheid mogelijk te maken; ook zonder dat de ISDV een rigoureus differentiatieproces op gang zou hebben gebracht. Verder was de leiding zwak; tegelijkertijd oorzaak en uitvloeisel van die situatie. En tenslotte bestond er ook nog geen echt modern nationalistisch bewustzijn dat werd gedragen door een laag goedgeschoolden, uit alle belangrijke etnische delen van de archipelbevolking. Deze laag was in de maak in de supra-etnische onderwijssmeltkroezen van Batavia, Bandoeng en Leiden. Het aantal politiek bewuste Indonesiërs dat zich had ontworsteld aan de beperkingen van hun traditionele cultuurmilieu en van die van de koloniale ethiek, en zich duidelijk op de onafhankelijkheidsstrijd oriënteerde, was nog te gering in getal. De Islam kon in een overgangsfase van pre-modern protest naar moderne emancipatiebeweging als bindend element functioneren, maar deze "kracht" sloeg al vrij gauw in zwakheid om: een op velerlei wijze uit te leggen diffuse ideologie, die ook kon dienen als dekmantel voor onduidelijkheid. Bovendien vormde de Islam, als het godsdienstige element enigszins serieus werd genomen niet alleen een barrière voor de intellectuelen van Boedi Oetomo, maar ook voor radicale, modern-geschoolde elementen uit een uitgesproken Javaans milieu: iets wat overigens pas later goed zou blijken.[73]

Voor deze SI-wereld met haar enorme, open potentiële massa-aanhang, die de leiders niet aankonden, werd de opdringende ISDV een gevaar. Nog voor het tweede nationaal congres van de Sarekat Islam in oktober 1917 kwam het tot een politieke confrontatie, na een periode waarin de CSI-president Tjokroaminoto zich zo lang mogelijk van duidelijke uitspraken had proberen te onthouden. De CSI-leiders maakten zich steeds meer zorgen over de kritiek op hun houding ten opzichte van de weerbaarheidscampagnes. Abdoel Moeis moest met hulp van Van Hinloopen Labberton Tjokro onder zware druk zetten om hem mee te krijgen voor een openbaar debat met de ISDV op 12 september 1917. Deze poging om aan te tonen dat men niet bang was voor de socialisten, liep uit op een demonstratie van politieke zwakte van de CSI-leiders, ook al werden die op eigen terrein voortdurend toegejuicht. In een nerveus gespannen sfeer trachtte Abdoel Moeis de ISDV te diskwalificeren als vreemde indringer in de Indonesische samenleving, waar zij de eenheid verstoorde. Daartegenover benadrukte Baars voornamelijk het kapitalistisch belang achter "Indië Weerbaar" dat slechts de versterking van het Nederlandse koloniale regime ten koste van de belangen van de bevolking beoogde (PID-rapport 156, 25-10-1917, mr. 240x/17, vb. 15-5-1918 no. 64; doc. 176).

De gespannen verhouding aan de vooravond van het congres gaf aanleiding tot geruchten over een scheuring in de Sarekat Islam tussen pro- en anti-"Indië-Weerbaar"-vleugels. Zover kwam het niet. Het CSI-bestuur stelde binnenskamers de portefeuillekwestie, waarop Semaoen de eis tot intrekking van de te Blitar aangenomen pro-"Indië-Weerbaar"-motie liet vallen. Een explosieve discussie werd voorkomen. Hieruit bleek op hoeveel steun men ook in deze kring van de nieuwe middenstand-in-opkomst buiten Boedi Oetomo kon rekenen bij het vooruitzicht in een "Inlandsche militie" te kunnen worden opgeleid. Ook op het tweede kritieke punt, de deelneming aan de Volksraad, werd de socialistische aanval afgeweerd door een duidelijke uitspraak van Moeis vóór de parlementaire, niét-revolutionaire weg. De Semarangse Sarekat Islam had verder nog een reeks voorstellen ingediend, waarvan de belangrijkste beoogden van de Sarekat Islam-beweging een moderne organisatie te maken, waarin de leiding ter verantwoording was te roepen. Hoewel het Soerabajase CSI-bolwerk samen met de *Neratja*-redacteuren Moeis en Agoes Salim geen principiële concessies deed aan de socialisten, zag men zich wel genoopt een flinker anti-koloniale toon aan te slaan. De opstelling tegen het "zondige kapitalisme" was daar maar een tactisch onderdeel van, waaraan geen al te grote betekenis moet worden gehecht. Het program stelde een aantal reformistische sociaal-democratisch aandoende eisen, gericht op "opheffing" van de bevolking door uitgebreide staatsbemoeiing (*Sarekat Islam Congres* 1919a:5-6, 11, 13-14, 29-30, 81-82, 103-107).

De scheuring in de ISDV

De uitgesproken SDAP'ers in de ISDV hadden geruime tijd Sneevliet en Baars hun gang laten gaan; zeker niet zonder kritiek op hun "drijven", maar ook zonder een alternatief te stellen. Het differentiatieproces van 1917 bracht daarin verandering. De hervormingspolitiek van de regering, hoe weinig ook gesteund door de conservatieve meerderheid van de Europese gemeenschap en door de lagere rangen van het bestuursapparaat, had grote aantrekkingskracht op alle "ethische" krachten in de Europese en Indonesische elites. In het komende "parlementaire" centrum, Batavia, dat door het relatief grote getal Europeanen en een Indonesische gemeenschap met zwakke historische wortels, nogal achtergebleven was in het politiseringsproces, ontstond er eindelijk enig leven. De SDAP'ers in de hoofdstad zagen een kans daarin door samenwerking met Insulinde een hoofdrol te spelen. De hoopvolle reformistische sfeer gaf Schotman en de zijnen de kracht ook binnen de ISDV alsnog te proberen het radicalisme van Sneevliet en Baars terug te dringen. Het offensief bereikte zijn hoogtepunt op de algemene vergadering van 27-28 mei 1917. De Bataviase afdeling eiste verwerping van "elk ontijdig verzet in de Inlandsche samenleving", stopzetting van de propaganda in *Het Vrije Woord* voor een "sectarische richting in de Internationale" (de "Zimmerwalder Linke"), en omzetting van de ISDV in een Indische afdeling van de SDAP. Hoewel het politieke centrum met Reeser, Westerveld en anderen zich vaak weinig gelukkig betoonde met de revolutio-

naire lijn van de marxisten, hadden de Bataviase SDAP'ers met hun jarenlange passieve opstelling niet veel prestige verworven tegenover de hard werkende radicalen. Aangezien Sneevliet en Baars niets voelden voor een scheuring en zich nogal gematigd opstelden, kon de aanval worden opgevangen en afgewend in de vorm van een problematisch "compromis" zonder wezenlijke politieke inhoud.[74] Er veranderde niets in de lijn van de redactie van *Het Vrije Woord* en in het streven naar mobilisatie van de Indonesische beweging. De groep-Schotman werd zo gedwongen zich in stilte af te scheiden. De doorslaggevende aanleiding daartoe vond de Bataviase afdeling in de definitieve breuk met Insulinde en de verscherpte tegenstelling tussen de CSI en de ISDV; juist op het moment dat er veelbelovende samenwerking tussen bijna alle hervormingsgezinde krachten mogelijk leek en ook in feite bestond.

Deze afscheiding en de oprichting van een Bataviase afdeling van de SDAP op respectievelijk 1 september en 7 september 1917 (doc. 171, noot 1; 175; 188; *HVW* 10-9-1917:288) hadden weliswaar weinig betekenis voor de Indonesische wereld, doch markeerden wel, tezamen met de toespitsing der tegenstellingen tussen ISDV en Insulinde en Sarekat Islam, de eerste historische ronde van het proces van scheiding der geesten. De naïeve associatieperiode was voorbij. Een overgangsfase van samenwerking begon tussen een steeds kleiner wordende groep van overtuigde hervormers onder de Europeanen – radicale ethici en sociaal-democraten – en de Indonesische leiders. Dit alles speelde zich af in de eliteregionen van de koloniale politiek. Veel belangrijker was de strijd om de leiding van de stedelijke massa. In de organisatie van de dorpsmassa's slaagde geen enkele organisatie, en de strijd om het stedelijk proletariaat tussen de socialisten en de CSI-leiders zou beslissend zijn voor de verdere politieke geschiedenis van Indonesië (Tichelman 1980:177 e.v.).

NOTEN INLEIDING

1 Het unieke karakter van de vroege entree van het socialisme in Indonesië gaven wij in vergelijkend verband aan in Tichelman 1980:1-5.
2 In 1892 zo'n 60.000, in 1905 ruim 80.000 en in 1920 bijna 170.000. *ENI* I 1917:695; *Jaarcijfers Koninkrijk* 1908:5-6; *Jaarcijfers Koninkrijk* 1921:3.
3 Voor de matrozenbeweging in de Indische wateren: Meyer 1981.
4 Sneevliet begon met een reeks Indische overzichten in *Het Volk* vanaf het nummer van 4-10-1913 (3e blad) onder de naam Kawan Merah. J.C. Stam schreef onder het pseudoniem Aroen in *De Tribune* vanaf 1912.
5 *Het Volk* 15-1-1914:1. Sneevliet vond zelfs dat men wat te ver ging in de sympathie voor Douwes Dekker c.s. Zie doc. 37.
6 Zie bv. de artikelen van J.J. Bekaar: "De Indische Partij" in *Het Volk* 3-4-1914:5; 6-4-1914:5.
7 Perthus 1976:98. Sneevliet werd redacteur van het orgaan *De Volharding* per 1 mei 1914.
8 Zie voor de relatie tussen de SDAP en de bannelingen en Insulinde: Vliegen 1924 II:583-584; *Het Volk* 23-4-1913:5; 5-6-1913:6; 10-6-1913:5; 12-6-1913:8; 16-10-1913:2; 6-11-1913:2, 5; 11-11-1913:6; 26-11-1913:3.
9 Furnivall 1944: Ch. VIII e.v.; Van Niel 1960:101 e.v. Wat "associatie" betreft was Snouck Hurgronje één der weinigen die er samenhangende denkbeelden op nahield. Hem stond een uitgebreid onderwijsprogram voor ogen waardoor de Indonesische elite sterk Westers beïnvloed zou kunnen worden en uit eigen belang een blijvende binding met Europa zou gaan voorstaan. Van Niel 1960:30.
10 Voorbeelden waren Darna Koesoema (Insulinde, Sarekat Islam, ISDV) en Alimin (Boedi Oetomo, Sarekat Islam, ISDV).
11 *De Volharding* 22-3-1915:1; 7-4-1916 bijvoegsel:1-2; 20-3-1917 bijvoegsel no. 1:3; *Tien jaren VSTP* 1917:2. Zie voor de strijd tussen Insulinde en de socialisten o.a.: *De Volharding* 7-4-1916:2-3; 22-4-1916:1-2; 5-6-1916:1-4; 20-6-1916:2-4; 5-8-1916:1-2; doc. 171.
12 Een der zeer weinige ethici die wilde meewerken aan *HVW* was W. de Cock Buning. Zie doc. 97, 98. Onder het pseudoniem Ethicus schreef hij enkele stukjes: *HVW* 25-11-1915:28-29; 10-12-1915:39.
13 Met ingang van het nummer van 10-10-1917.
14 Voor Sneevliets houding t.o.v. Douwes Dekker en de feitelijke ontwikkeling van Insulinde: *HVW* 25-2-1916:84; 25-3-1916:111-112; 10-5-1916:133-134; 10-1-1917:57; 25-3-1917:109-110.
15 Voor de eerste breuk: *HVW* 25-6-1916:181-182; *De Locomotief* 13 en 14-6-1916; 18-6-1916; voor de tweede: *De Indiër* 1-9-1917; 3-9-1917; 10-9-1917; doc. 163, 165, 169, 171, 172.
16 Van Niel 1960:63-66; *Bescheiden Indische Partij; Nota geschriften Douwes Dekker* 1913a (en Vervolgen daarop); Van der Veur 1955:156 e.v., 169 e.v.,

184 e.v.; Petrus Blumberger 1939:37 e.v.; *ENI* VII:178. Chinezen zaten in de afdelingsbesturen van Serang, Solo, Tjilatjap, Padang, Billiton. Zij beheersten zelfs de afdeling Ngawi. Mededeling dr. Go Gien Tjwan 1980.

17 Dit was in het begin van 1916 het geval. Van der Veur 1955:180.

18 Voor de samenwerking op het terrein van de strijd voor de persvrijheid: doc. 72, 92. Voor de gemeenteraden o.a. doc. 78, 79; *HVW* 10-1-1916:56; 10-2-1916:75; 25-2-1916:89.

19 *Ontwikkeling nationalistische beweging 1975:* 219, 273, 291, 293, 348, noot 9, 364-368; Van der Veur 1955:185-188; McVey 1965:63 e.v., 88, 89, 107, 108.

20 Dit was het geval met Darna Koesoema, die na alle hevige conflicten tussen de ISDV en Insulinde waarbij hij ook persoonlijk betrokken was, Sneevliets "Zegepraal" in het Maleis vertaalde. Zie doc. 135. Verder Bertha Walbeehm: doc. 105.

21 Sneevliet werd hierbij krachtig door Baars gesteund. *HVW* 25-4-1916:123-127; 10-5-1916:133-136; 25-5-1916:147-148; 10-7-1916:188-189; 25-8-1916:218-219; 10-9-1916:229-231; 25-9-1916:246-247; 25-1-1917:61-64; 10-2-1917:80.

22 Over de kwestie Darna Koesoema: *De Volharding* 22-4-1916:1-3; 5-6-1916:3-4. Op de 8e Algemene Vergadering op 22-23 april 1916 te Semarang vond het laatste grote offensief van Insulinde tegen de socialistische machtspositie in de VSTP plaats, waarbij Tjipto Mangoenkoesoemo tegenover Sneevliet als kandidaat voor het redacteurschap van *De Volharding* naar voren werd geschoven, en J.W. van der Stroom tegenover H.W. Dekker voor het voorzitterschap. *De Volharding* 5-6-1916:3-4.

23 Sneevliet had reeds eerder op openbare vergaderingen gesproken: op 24-10-1914 op een propagandavergadering van de VSTP-afdeling Madioen (*De Volharding* 30-10-1914:3), en op een algemene vergadering van Boedi Oetomo te Djocja over vakorganisatie, op 24-1-1915. Baars en Sneevliet 1917:52-53.

24 De eerste Sarekat Islam die zich tegen IW uitsprak was die van Semarang. Daarop volgden Solo en Batavia. *HVW* 10-9-1916:239; 10-2-1917:75; 25-2-1917:87.

25 De IW-beweging droeg er toe bij dat BO zich van een sociaal-culturele organisatie tot een soort politieke partij ontwikkelde. Nagazumi 1972:96 e.v.; Van Niel 1960:133 e.v.

26 *HVW* 25-1-1917:64-65; 10-7-1917:183-185; 25-7-1917:193-195; 25-8-1917:211-212; 25-9-1917:230-231.

27 Van Niel 1960:120-121; McVey 1965:24-25. Grondig onderzoek naar de relatie tussen de SI-beweging en de boerenmassa is nog niet verricht. Uit de mailrapporten van deze jaren valt er ook niet zo veel over op te maken.

28 Vanaf c. 1906 kwam de regering er toe i.v.m. de vele problemen en misstanden de particuliere landerijen op Java door koop tot 's Lands domein terug te brengen; vanaf 1911 ook d.m.v. onteigening. Er waren enorme bedragen mee gemoeid (zie o.a. de Petodjo-kwestie in 1917 in het Bataviase; doc. 157, noot 1). Eind 1915 waren er op Java nog 582 particuliere landerijen met een oppervlakte van 1.344.853 bouw (à 7096,5 m^2 = 954.374,93145 ha) en 1.832.776 "opgezetenen". *ENI* I:349-350.

29 De bijeenkomst te Semarang die wegens late toestemming minder goed was voorbereid vond plaats op 2-4-1916. *HVW* 10-4-1916:120.

30 Van Niel 1960:93-94, 112-113; Amelz 1952 I:51 e.v.; *Bescheiden Sarekat Islam* 1913:9-11.

31 Zie doc. 176. Moeis' toetreding tot de *Neratja* droeg er toe bij dat dit blad zich fel keerde tegen de radicale ISDV'ers. Zie de IPO vanaf september 1917. Samen met Agoes Salim stelde hij zich zeer vriendelijk op t.o.v. de SDAP'ers in Batavia.

32 *HVW* 10-2-1916:82; 25-5-1916:145-146; 25-2-1917:85; 25-3-1917:110. Vgl. Aroen in *HVW* 10-4-1916:118-119; 25-4-1916:125-126.

33 Dit waren Tjipto Mangoenkoesoema en Darna Koesoema.

34 *HVW* 10-1-1916:61-62; 10-3-1916:96-97; 10-11-1916:24-25; 10-7-1917:188; 10-8-1917:209-210.

35 Zie doc. 65, noten 13, 17; 110, noot 3. Voor de relatie tussen Sneevliet en H. Roland Holst: hun correspondentie in de oorlogsjaren. Sneevliet-archief.

36 In de ISDV was men het er enige tijd niet over eens of er wel rechtspersoonlijkheid moest worden aangevraagd. Uiteindelijk werd die aanvraag ingediend op 27-12-1915. Op grond van de adviezen – positief van de kant van de assistent-resident C.J. Schippers te Soerabaja, negatief van die van de resident J. van Aalst en van de directeur van Justitie – werd het verzoek afgewezen. Exh. 11-11-1916 no. 19.

37 Zie doc. 133, noot 2. Het eerste rapport over socialistische activiteiten is dat van 26-4-1917 (doc. 139). Op aandringen vooral van resident P.K.W. Kern van Semarang werd op 27-1-1917 een speciale PID-ambtenaar op die plaats gedetacheerd: B.J. Onderwater. Iets eerder, op 2-12-1916, was C.W.M. Beugel benoemd voor Soerabaja. Vb. 7-1-1918; Stamboek v. Ambt. II:464, 999. De resident voor Soerabaja Van Aalst pleitte als eerste voor stevig optreden tegen de socialisten. Doc. 121.

38 Zoals L.D.J. Reeser (doc. 7, noot 4), N. Hulswit (doc. 40, noot 5) en ook C. Hartogh, zij het dat deze laatste iets later, c. 1918, enige tijd radicale sympathieën zou koesteren.

39 Dit werd natuurlijk geassocieerd aan de SDP-politiek. Zie ook hiervoor het subhoofdstuk: De Europese sociaal-democraten en het koloniale vraagstuk.

40 Pas na de scheuring, september 1917, werd het eerste ontwerpprogram gepubliceerd: doc. 184.

41 Vb. 14-8-1917 no. 11, voor een zeer uitgebreid verslag van de reis der deputatie IW naar Nederland. Op de terugreis ontstond er een ernstige tegenstelling tussen kapitein W.V. Rhemrev die een zeer conservatief standpunt innam en de rest van de afgevaardigden, Abdoel Moeis en Van Hinloopen Labberton voorop. Nog tijdens de reis werden in Indonesië reeds de voorbereidingen getroffen om een nieuw comité met een conservatiever signatuur dan dat van 1916 te vormen. Van dat nieuwe comité waren Quispel, de overste De Bruyn en de PTT-chef Pop de drijfveren. *De Locomotief, De Taak* en de *Neratja* waarschuwden tegen de "anti-inlander" tendens van dit nieuwe comité. PID-rapport 123, 23-8-1917, mr. 177x/17, vb. 15-5-1918 no 64; Rhemrev 1917.

42 Nagazumi 1972:118, 121, 122, 125-127; Drooglever 1980:17-18; *Volksraad* 1965:690-691.

43 Brugmans 1938:289 e.v.; *Onderwijsbeleid* 1963:14 e.v., 43 e.v., 130 e.v., 152 e.v., 188 e.v., 224 e.v., 244 e.v., 288 e.v., 324 e.v., 691: *ENI* III:91 e.v.; *Uitbreiding Westersch onderwijs* 1929. Buiten Van Niel (1960:15 e.v., 47 e.v.) is er weinig literatuur over deze sociale processen.

44 Sartono Kartodirdjo 1973:1, 7 e.v., 186 e.v.; Sartono Kartodirdjo 1972:95-96, 103-107, 111; Tichelman 1980:173 e.v.

45 Voor de ontwikkeling van de "zuilen", de aliran: Geertz 1956; Geertz 1959; Tichelman 1980:194 e.v.

46 Van Niel 1960:85 e.v.; Deliar Noer 1973:101 e.v.; Alfian 1973:60 e.v.; *Bescheiden Sarekat Islam* 1913; Tichelman 1980:175 e.v.; Petrus Blumberger 1931:55 e.v.

47 *Mededeelingen algemeen belang 1918*:8 e.v., 27 e.v.; *ENI* V:141-142; Vb. 12-7-1916 no. 46; 5-1-1917 no. L; 8-1-1917 no. O; 9-1-1917 no. R; 12-1-1917 no. Y;

22-1-1917 no. W; 26-1-1917 no. P2; 7-7-1917 no. 34; 27-7-1917 no. 21; 1-9-1917 no. 11; 5-11-1917 no. 48; 22-11-1917 no. 46; 14-2-1918 no. 39; 17-7-1918 no. 33.

48 Zie b.v. de "ongeregeldheden" op het land Tandjoeng Oost in het Bataviase. Vb. 12-4-1916 no. U5.

49 Nagazumi 1972:46-47, 74, 76-77, 83, 91, 96-98, 101, 107, 113 e.v., 124 e.v.; Vb. 20-6-1917 no. 5.

50 Ingleson heeft met zijn studie over de Perhimpoenan Indonesia een bijdrage geleverd tot de kennis van dit milieu. Nagazumi bereidt een werk voor over de Indische Vereeniging.

51 Buiten Van Niel (1960:86 e.v., 105 e.v.) moet het onderzoek naar de eerste jaren van de Sarekat Islam worden genoemd van Korver 1982; voor Solo en de beide kratons aldaar: Larson 1979:86 e.v., 100 e.v. Wat de factor Islam/panislamisme betreft, had het koloniale bewind de neiging het gevaar daarvan te overdrijven wat ook tot uitdrukking kwam in een bezorgde, overgrote aandacht voor ontwikkelingen in en contact met het Nabije Oosten. Vb. 25-2-1916 no. 64; 7-2-1917 no. 14; 13-2-1917 no. 2; 21-2-1917 no. 1; 9-3-1917 no. 8; 21-7-1917 no. 17; 9-7-1917 no. 34; 25-8-1917 no. 26; 2-11-1917 no. 16.

52 Van Niel 1960:120. Voor het afwijkend karakter van het sterk geïslamiseerde Bantam: *The Communist Uprisings* 1960:XIX e.v. Voor Tjokro's tournee: b.v. de vergadering op 6-12-1916 te Kraksaän waar zo'n 6000 belangstellenden toestroomden. *Oetoesan Hindia* 13-12-1916, in: *IPO* 1916, no. 21:15-16.

53 Voor de Vorstenlanden en de interne tegenstellingen daarin: Larson 1979. Verder: *Bescheiden Sarekat Islam* 1913:9 e.v.; Vb. 8-3-1916 no. 50; 9-3-1916 no. 26; 25-2-1916 no. 49; 26-7-1917 no. 13 (o.a. mr. 2408/16 en 2409/16); 24-8-1917 no. 12; 1-9-1917 no. 32; 1-9-1917 no. 33; 17-5-1918 no. 73. Zie ook noten 71 en 72.

54 Purcell 1965:30 e.v., 383 e.v.; Yen Ching Hwang 1976:88 e.v.; Skinner 1963: 97-117; *Chinese in Indonesia* 1976:19 e.v.; Yoe-Sioe Liem 1980:335 e.v.; Go Gien Tjwan 1981.

55 Vb. 9-5-1908 no. R8; 26-10-1910 no. 18; 3-3-1911 no. F5; 15-3-1911 no. B6; 2-12-1911 no. 33; 24-2-1914 no. A3; 6-4-1914 no. 38; 25-5-1914 no. 1; 4-7-1914 no. 8; 18-9-1914 no. 66; 11-11-1914 no. V22; 28-2-1916 no. 59; Exhib. 19-12-1906 no. T38; 22-8-1917 no. 16; 8-4-1919 no. 80.

56 Zie de samenvattingen van de "Maleisch-Chineesche bladen" in *IPO* 1916 e.v. Verder: Suryadinata 1971. Voor Lie Boen Hok op het BO-congres van 10-11 oktober 1909: Nagazumi 1972:70.

57 *De Indiër* maakte deel uit van de bezittingen van de Hap Sing Kongsie, gevestigd in de Gang Pinggir, Semarang. Deze Kongsie gaf ook de *Warna Warta* uit.

58 Go Gien Tjwan 1981:95-96; Suryadinata 1976:17-25. Volgens Suryadinata was het de pan-chinese oriëntering die de doorslag gaf bij de afwijzing van de Volksraad.

59 Naast het Maleis-Japanse weekblad *Tjahaja Selatan*, gedrukt bij een Japanse drukkerij te Soerabaja, was er ook Japanse invloed te onderkennen bij de *Pertimbangan*, een Chinees-Maleise krant te Bandoeng, en de *Kaoem Moeda*. Vb. 29-6-1917 no. 2; 8-12-1916 no. 58. Begin 1916 werd er ook nog een vergeefse poging gedaan om een Japans (Maleis) dagblad op te richten.

60 PID-rapport 142, 28-9-1917, mr. 216x/17, vb. 15-5-1918 no. 64; PID-rapport 124, 24-8-1917, mr. 177x/17, vb. 15-5-1918 no. 64.

61 Dit succes had te maken met het schandaal m.b.t. de koop door het gouvernement van het particuliere land Petodjo voor een zeer hoog bedrag. PID-rapporten 108-111, mr. 156x/17, vb. 15-5-1918 no. 64. In dit verband is het moeilijk de betekenis te bepalen van het gerucht dat Sneevliet hoofdredacteur van *De Indiër* wilde worden. PID-rapport 119, 13-8-1917, mr. 177x/17, vb. 15-5-1918 no. 64.

62 *De Locomotief* 14-15 febr. 1917; PID-rapport 29, 6-10-1916, mr. 2085/16; *Mededeelingen algemeen belang* 1918:7; *De Indiër*, 3-9-1917:2; PID-rapport 18, 2-2-1917, mr. 27x/17, vb. 15-5-1918, no. 64; PID-rapport 119, 13-8-1917, mr. 177x/17, vb. 15-5-1918 no. 64.

63 PID-rapport 100, 5-7-1917, mr. 129x/17, vb. 15-5-1918 no. 64; PID-rapport 119, 13-8-1917, mr. 177x/17, vb. 15-5-1918 no. 64.

64 PID-rapport 18, 2-2-1917, mr. 27x/17, vb. 15-5-1918 no. 64; PID-rapport 22, 8-2-1917, mr. 35x/17, vb. 15-5-1918 no. 64. Later werkte ook voor de PID. Een andere uitgesproken gematigde figuur die in 1917 naar voren kwam was de protestants-christelijke onderwijzer De Raad.

65 *De Volharding* 20-3-1917, bijvoegsel; *Tien jaren VSTP* 1917:2; PID-rapport 93, 15-6-1917, mr. 151x/17, vb. 15-5-1918 no. 64; PID-rapport 105, 11-7-1917, mr. 129x/17, vb. 15-5-1918 no. 64.

66 Voor de Algemene Vergadering: *De Volharding* 20-4-1917:2-3; 5-5-1917:3; 20-5-1917:3-4; voor de afdelingen de rubriek "Van de afdeelingen" achterin de nummers van: 5-1-1917, 20-1-1917; 5-2-1917; 20-3-1917.

67 *HVW* 10-11-1915:24, 25-11-1917:55-56. Eerst eind 1919 kwam er een vakcentrale van enige betekenis tot stand: de Persatoean Pergerakan Kaoem Boeroeh (PPKB), waarin SI- en ISDV-bonden werden samengebracht. McVey 1965:45.

68 Respectievelijk op 8-4-1917, 6-5-1917, 19-5-1917, 26-5-1917, 8-7-1917. *De Volharding* 5-5-1917:3-4; 20-5-1917:4; 20-6-1917:4-5; 5-6-1917:4; 20-7-1917:2. Op 23-9-1917 vond er ook nog een duurtemeeting te Weltevreden plaats waar Sneevliet en Semaoen spraken. *IPO* 1917 no. 39, Mal. Java-bladen:4.

69 *HVW* 10-1-1917:56, 57-58; 25-1-1917:61-64; 10-2-1917:78-80; 10-3-1917: 98-100; 25-3-1917:108-110; 25-4-1917:128; 10-5-1917:148; 25-5-1917:157-160; 25-6-1917:174-175; 25-8-1917:214; 10-9-1917:226-228; 25-9-1917:235-236; *De Indiër* 1-9-1917.

70 *HVW* 25-2-1916:15-16; 10-11-1916:20-21; 10-2-1917:75-76; 10-5-1917:144; 10-7-1917:186-187.

71 Om deze radicale krachten zorgvuldig in kaart te brengen is nog nader onderzoek nodig van het gehele politieke milieu van alle centra, via de bladen en als substituut het *IPO*. Vooral voor Semarang en Batavia geven de PID-rapporten (Vb. 15-5-1918 no. 64) vrij veel informatie. Hasan Djajadiningrat die wellicht te Serang ook de invloed van J.C. Stam had ondergaan werd op de 5e AV van de ISDV (18-20 mei 1918) tot bestuurslid gekozen. Voor het bewuste artikel in het overigens niet zo veel betekenende *Djawi Hisworo* (dat niet zo positief stond tegenover de orthodoxe Islam): *IPO* 1917 no. 40, Jav. bladen:5. Voor de *Pantjaran Warta* die ook relaties had met de Arabische wereld: *IPO* 1917 no. 19, Mal. Java-bladen; *IPO* 1917 no. 34, Mal. Java-bladen 15.

72 Zie voor de *Neratja*-groep: PID-rapporten 127, 30-8-1917, mr. 177x/17; 129, 5-9-1917, mr. 187x/17, en 137, 21-9-1917, mr. 190x/17, vb. 15-5-1918 no. 64. Van Hinloopen Labberton nam in september 1917 het initiatief om met deze groep een nieuw blad *Inlandsche Stemmen* op te richten. PID-rapport 137, 21-9-1917, mr. 190x/17, vb. 15-5-1918 no. 64. Men poogde ook de radicale Soekirno in de Sarekat Islam te isoleren. PID-rapport 129, 5-9-1917, mr. 187x/17, vb. 15-5-1918 no. 64.

Voor Soerabaja moet nog nader onderzoek worden gedaan naar het politieke leven dat zich in en rond het huis van Tjokroaminoto ontwikkelde (of liever het

"internaat-Soeharsikin"; Amelz 1952:53), via biografische literatuur. Voor het SI-vakbondsstreven van Soerjopranoto c.s. vanuit Djokja: Van Niel 1960:154 e.v.; McVey 1965:43 e.v., 90 e.v. Tegenover "Batavia" zonder "eigenlijke inlandsche wereld", met een "te laag peil van ontwikkeling" waartegenover de paar Indonesische intellectuelen bijna even vreemd stonden als de Europeanen, stelde Muurling Bandoeng, daar "leeft en groeit de inlandsche maatschappij" (PID-rapport, 127. 30-8-1917, mr. 177x/17, vb. 15-5-1918 no. 64); politiek was deze nog niet uitgekristalliseerd, gezien de verschillende tendenties in de *Kaoem Moeda* (Insulinde naast SI). Zie o.a. PID-rapport, 129, 5-9-1917, mr. 187x/17, vb. 15-5-1918 no. 64, t.a.v. de samenwerking voor de Volksraadverkiezingen.

73 Eigenlijk zou pas met de definitieve breuk tussen de Sarekat Islam en de PKI (opvolger van de ISDV) in 1923 de verduidelijking er komen, zij het geleidelijk. De SI (later PSI geheten) bleek niet in staat dé politieke beweging van de Moslimse modernisten te worden naast en tegenover het fundamentalisme van de in 1926 opgerichte Nahdatoel Oelama, in de geest van de latere Masjoemi. De panislamitische formule werkte niet. De Sarekat Islam beweging kwam in de lucht te hangen tussen de Moslimse massabeweging van NO en modernistische Moehammadijah enerzijds en de nieuw opkomende moderne nationalistische beweging aan de andere kant. Zij was kennelijk te veel het produkt van een nog niet verzuilde overgangsperiode. De literatuur over deze periode van de Islamitische beweging – Benda 1958:50 e.v., Noer 1973:129 e.v., Alfian 1973:175 e.v., 249 e.v., 298 e.v. – is niet bevredigend.

Een afzonderlijk probleem is het traceren van de op- en neergangen in de massa-aanhang. I.h.a. wordt er nogal nonchalant met grote getallen omgesprongen in de literatuur. Het is nog te vroeg om de eigen opgaven van de beweging (m.n. in de congresverslagen) precies te beoordelen.

74 Doc. 139, noot 3; 143; 152, noot 7; *HVW* 25-4-1917:126-127; 10-5-1917:146-147; 25-5-1917:153-157.

BIBLIOGRAFIE

Apart verschenen werken

Adviezen Sarekat Islam
1913 *Adviezen van den Adviseur voor Inlandsche Zaken betreffende de vereeniging "Sarekat Islam"*, Batavia, Landsdrukkerij.

Albarda
1938 *Ir. J.W. Albarda.* Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse Arbeidersklasse. Een beeld van de groei der Nederlandse volksgemeenschap, Amsterdam: Arbeiderspers.

Alfian
1973 *Islamic Modernism in Indonesian Politics. The Muhammadijah Movement during the Dutch colonial period (1912-1942)*, Madison: University of Wisconsin (Thesis).

AGN
1955:XI *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Zeist: De Haan, delen XI-XII.
1958:XII

Amelz
[1952] *H.O.S. Tjokroaminoto, Hidup dan perdjuangannja*, Djakarta: Bulan Bintang, 2 delen.

Ankersmit, J.F.
1937 *Een halve eeuw journalistiek*, Amsterdam: Querido.

Argov, D.
1967 *Moderates and Extremists in the Indian Nationalist Movement (1883-1920)*, London: Asia Publishing House.

Ausserordentlicher Sozialisten-Kongress Basel
1912 *Ausserordentlicher Internationaler Sozialisten-Kongress zu Basel am 24. und 25. November 1912.* Berlin: Vorwärts.

Baars, A.
1928 *Sowjet-Rusland in de practijk. Indië tot leering*, overdruk uit de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 7, 8, 10, 11 en 12 Januari 1928, Rotterdam: Nieuwe Rotterdamsche Courant.

Baars, A. en H. Sneevliet
1917 *Het proces Sneevliet. De Sociaal-democratie in Nederlandsch-Indië*, Semarang: uitgegeven door de schrijvers.

Babeuf, F.N.
1935 *Pages choisis*, Receuillis, commentées, annotées avec une introduction et une bibliographie critique par M. Dommanguet, Paris: Armand Colin.
1965 *Textes choisis.* Introduction et notes par C. Mazauric, Paris: Éditions Sociales.

Balfas, M.
1957 *Dr. Tjipto Mangoenkoesoemo. Demokrat sedjati*, Djakarta-Amsterdam: Djambatan (tjetakan ke-2).

Baron, S.H.
1963 *Plekhanov. The Father of Russian Marxism*, Stanford (Cal.): Stanford University Press.
Bauer, O.
1907 *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wien: Ignaz Brand.
1914 "Die Teuerung, erstattet dem Internationalen Sozialisten-Kongress Wien 1914", *Der Kampf* VII:443-461.
Benda, H.J.
1958 *The Crescent and the Rising Sun. Indonesian Islam under the Japanese Occupation 1942-1945*, The Hague-Bandung: Van Hoeve.
1972 *Continuity and Change in Southeast Asia. Collected Journal Articles*, New Haven (Conn.): Yale University Southeast Asia Studies.
Bescheiden Indische Partij
1913 *Bescheiden betreffende de vereeniging "De Indische Partij"*, Batavia: Landsdrukkerij.
Bescheiden Sarekat Islam
1913 *Bescheiden betreffende de vereeniging "Sarekat Islam"*, Batavia: Landsdrukkerij.
Bibliotheek Van der Goes
z.j. *Bibliotheek van wijlen Franc van der Goes*, Amsterdam.
Billington, J.H.
1958 *Mikhailovsky and Russian Populism*, Oxford: Clarendon.
Biografisch Woordenboek
1979 *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 's-Gravenhage: Nijhoff, deel 1.
Blommestein, A.F. van
1917 *De nieuwe koelie-ordonnantie voor de Oostkust van Sumatra (Ind. Stbl. 1915 no. 421)*, Amsterdam: Scheltema en Holkema.
Boersner, D.
1957 *The Bolsheviks and the National and Colonial Question 1917-1928*, Genève etc.: Droz and Manard.
Borrie, G.W.B.
1968 *F.M. Wibaut, mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek*, Assen: Van Gorcum.
1973 *Pieter Lodewijk Tak (1848-1907), journalist en politicus*, Assen: Van Gorcum.
Braambeek, H.J. van
1936 *Van lichten en schiften. Gedenkboek van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel 1886-1936*. Uitgave ter gelegenheid van de herdenking van het vijftigjarig bestaan, z.pl.
Braunthal, J.
1961 *Otto Bauer. Eine Auswahl aus seinem Lebenswerk*, Wien: Wiener Volksbuchhandlung.
1965 *Victor und Friedrich Adler. Zwei Generationen Arbeiter-Bewegung*, Wien: Wiener Volksbuchhandlung.
1974 *Geschichte der Internationale*, Hannover, Dietz, 3 delen (2. Auflage).
Bricianer, S.
Pannekoek et les conseils ouvriers, Paris: Études et Documentation Internationales.
Broeze, J.
1972 *Een poging tot ontmoeting. De Taak. Algemeen Indisch Weekblad 1917-1925*, Amsterdam: Scriptie Universiteit van Amsterdam.

Brooshooft, P.
1888 *Memorie over den toestand in Indië* (ter begeleiding van den open brief op 7 Maart 1888 door 1255 ingezetenen van Nederlandsch-Indië gezonden aan 12 Nederlandsche heeren), eerste gedeelte, Semarang: Van Alphen.
1901 *De ethische koers in de koloniale politiek*, Amsterdam: De Bussy.
Brouwer, B.J.
1958 *De houding van Idenburg en Colijn tegenover de Indonesische beweging*, Kampen: Kok.
Brugmans, I.J.
1938 *Geschiedenis van het onderwijs in Nederlandsch-Indië*, Groningen-Batavia: Wolters.
Burger, E.J.
1981 *Revolutionaire socialisten in de eerste wereldoorlog*, Amsterdam: Scriptie Universiteit van Amsterdam.
Carr, E.H.
1966 *The Bolshevik Revolution 1917-1921*, Harmondsworth: Penguin, 3 delen.
Chamberlin, W.H.
1935 *The Russian Revolution 1917-1921*, London: Macmillan, 2 delen.
Chinese in Indonesia
1976 *The Chinese in Indonesia. Five Essays*, Edited by J.A.C. Mackie, Honolulu: Hawaii University Press.
Cinquième Congrès Socialiste
1901 *Cinquième Congrès Socialiste Internationale, tenu à Paris du 23 au 27 Septembre 1900*. Compte rendu analytique officiel, Paris: Societé nouvelle de Librairie et d'édition.
Cohen, H.F.
1974 *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930*, Leiden: Universitaire Pers.
Cohen Stuart, A.B.
1947 "Emanuel Moresco (Amsterdam, 26 October 1869–Eindhoven 24 Juni 1945)", in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, p. 132-141.
Cole, G.D.H.
1953-1960 *A History of Socialist Thought*, London etc.: Macmillan etc., 7 delen.
Communist Uprisings
1960 *The Communist Uprisings of 1926-1927 in Indonesia: Key Documents*. Edited by H.J. Benda and R.T. McVey, Ithaca (N.Y.): Cornell Modern Indonesia Project.
Cornelissen, I.
1966 "Dr. W. van Ravesteyn, 90 jaar", *Vrij Nederland*, 22-10-1966.
Culture and Politics
1972 *Culture and Politics in Indonesia*, Edited by C. Holt, with the assistance of B.R.O.'G. Anderson and J. Siegel, Ithaca (N.Y.): Cornell University Press.
Davis, H.B.
1967 *Nationalism and Socialism. Marxist and Labour Theories of Nationalism to 1917*, New York: Monthly Review Press.
Deutscher, I.
1954 *The Prophet Armed. Trotsky: 1879-1921*, London: Oxford University Press.
1959 *The Prophet Unarmed. Trotsky: 1921-1929*, London: Oxford University Press.

1963 *The Prophet Outcast: Trotsky: 1929-1940*, London: Oxford University Press.

Deuxième Internationale et l'Orient
1967 *La deuxième Internationale et l'Orient*, sous la direction de G. Haupt et M. Rébérioux, Paris: Cujas.

Deventer, C.Th. van
1904 *Overzicht van den economischen toestand der inlandschen bevolking van Java en Madoera*, 's-Gravenhage: Nijhoff.

Dixième Congrès Socialiste Genève
1921 *Dixième Congrès internationale socialiste et ouvrier tenu à Genève du 31 juillet au 5 août 1920.* Compte rendu, Bruxelles: Lucifer.

Doctor Henri Polak
1948 *Doctor Henri Polak. Van het vuur dat in hem brandde.* Samengesteld door O. Montagne en J.W. Winkler, Amsterdam: Kuurstra.

Dongen, B.B. van
[1971]*De SDAP in de eerste wereldoorlog*, ms.

Douwes Dekker, E.F.E.
1913 *De Indische Partij haar wezen en haar doel*, Bandoeng: Fortuna.

Draper, Th.
1957 *The Roots of American Communism*, New York: Viking Press.

Drewes, G.W.J.
1961 "D.A. Rinkes. A Note on his Life and Work", *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 117:417-435.

Drooglever, P.J.
1980 *De Vaderlandse Club 1929-1942: Totoks en de Indische politiek*, Franeker: Wever.

Dutt, R.P.
1955 *India Today and Tomorrow*, Delhi: People's Publishing House.

Eenige bescheiden vraagstuk rietbranden
1911 *Eenige bescheiden nopens het vraagstuk der rietbranden*, Batavia: Landsdrukkerij.

ENI
1917-1939 *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, 's-Gravenhage-Leiden: Nijhoff-Brill, 4 delen, 4 supplementen (tweede druk).

Endt, P.
1919 *Wanderarbeiterverhältnisse in den farbigen Kolonien (mit besonderer Berücksichtigung von der Ostküste von Sumatra-Niederl.-Indien)*, Amsterdam: De Bussy.

Erfpacht
1918 *Erfpacht. Handleiding ten dienste van de Inlandsche Bestuursambtenaren op Java en Madoera*, Batavia: Landsdrukkerij.

Faber, G.H. von
z.j. *A short History of Journalism in the Dutch East Indies*, Sourabaya: Kolff.

Ferro, M.
1967,1976 *La révolution de 1917*, Paris: Aubier-Montaigne, 2 delen.

Furnivall, J.S.
1944 *Netherlands India. A study of Plural Economy*, Cambridge etc.: Cambridge University Press.

Gedenkboek ABNMM
1907 *Gedenkboek ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van den Algemeenen Bond voor Nederlandsche Marinematrozen, 22 Jan. 1897-22 Jan. 1907*, Amsterdam: Vooruitgang.

Gedenkboek Semarang
1931 *Gedenkboek der Gemeente Semarang 1906-1931.* Uitgegeven ter gelegenheid van het vijf en twintig jarig bestaan der gemeente, Semarang: De Locomotief.

Gedenkboek VDB
1926 *Gedenkboek Vrijzinnig-democratische bond 17 Maart 1901-1926*, 's-Gravenhage: Van Stockum.

Geertz, C.
1956 *The Social Context of Economic Change. An Indonesian Case Study*, Cambridge (Mass.): Massachusetts Institute of Technology.
1959 "The Javanese Village", in: *Local, Ethnic and National Loyalties in Village Indonesia. A Symposium*, Edited by G.W. Skinner, New York: Yale University Publications, p. 34-41.

Geertz, H.
1963 "Indonesian Cultures and Communities", in: *Indonesia*, Edited by R.T. McVey, New Haven (Conn.): Human Relations Area Files Press, p. 24-96.

Geschiedenis arbeidersbeweging België
1960 *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*, Antwerpen: Ontwikkeling.

Geschiedenis strafrecht
1918 *Geschiedenis van het wetboek van strafrecht voor Nederlandsch-Indië*, Amsterdam: De Bussy.

Getzler, I.
1967 *Martov. A Political Biography of a Russian Social Demokrat*, Cambridge etc.: Cambridge University Press.

Geyer, D.
1962 *Lenin in der russischen Sozialdemokratie. Die Arbeiterbewegung im Zarenreich als Organisationsproblem der revolutionären Intelligenz, 1890-1903*, Köln usw.: Böhlau.
1968 *Die Russische Revolution. Historische Probleme und Perspektiven*, Stuttgart usw.: Kohlhammer.

Go Gien Tjwan
1981 *Inleiding tot de memoires van Siauw Giok Tjhan*, ms.

Goldberg, H.
1962 *The Life of Jean Jaurès*, Madison (Wisc.): University of Wisconsin Press.

Gonggrijp, G.
1938 *Schets eener economische geschiedenis van Nederlandsch-Indië*, Haarlem: Volksuniversiteit, 2e druk.

Goudriaan, J.
1961 *Vriend en vijand. Herinneringen aan de Nederlandse Spoorwegen 1938-1948*, Amsterdam: Bezige Bij.

Graaf, H.J. de
1949 *Geschiedenis van Indonesië*, 's-Gravenhage-Bandung: Van Hoeve.

Groepsvertegenwoordiging
1913 *Groepsvertegenwoordiging*, Semarang: [VSTP].

Gründung SDP
1909 *Die Gründung der "Sociaal-democratische Partij in Nederland" (SDP). Adresse an die Internationale*, Herausgegeben von Vorstand der SDP, Berlin: Pannekoek.

Ham, J.G. van
1913 *Eerste boekjaar der Indische Partij, 1912*, Bandoeng: Nix.

Handleiding bestuurders
1915 *Handleiding voor bestuurders.* Uitgegeven door den Bond voor Minder Marine-personeel, Helder: Heldersche Uitgevers-Maatschappij.
Handwörterbuch Sozialwissenschaften
1956-1965 *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften.* Zugleich Neuauflage des Handwörterbuchs der Staatswissenschaften, Stuttgart usw.: Fischer usw., 12 delen.
Harmsen, G. en B. Reinalda
1975 *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de nederlandse vakbeweging,* Nijmegen: SUN.
Haupt, G.
1965 *Le congrès manqué. L'internationale à la veille de la première guerre mondial,* Paris: Maspéro.
Haupt, G. en J.J. Marie
1969 *Les Bolchéviks par eux-mêmes.* Paris: Maspéro.
Haupt, G. en M. Rébérioux
1967 "L'internationale et le problème coloniale", in: *La deuxième Internationale et l'Orient,* p. 17-48.
Heutsz, J.B. van
1917 *Indië Weerbaar.* Rede uitgesproken in de Buitengewone Algemeene Vergadering van den Bond van Vrije Liberalen gehouden den 13den Januari 1917 te Amsterdam, Amsterdam.
Heyting, H.G.
1925 *De koelie-wetgeving voor de buitengewesten van Nederlandsch-Indië,* 's-Gravenhage: Van Stockum.
Hindley, D.
1966 *The Communist Party of Indonesia 1951-1963,* Berkeley (Cal.) etc.: University of California Press.
Historische WP
1957, 1958, 1959 *Historische Winkler Prins Encyclopedie,* Amsterdam: Elsevier, 3 delen.
Hochverrats-Prozess Liebknecht
1894 *Der Hochverrats-Prozess wider Liebknecht, Bebel, Hepner vor dem Schwurgericht zu Leipzig vom 11. bis 26. März 1872,* Berlin: Vorwärts, Berliner Volksblatt.
Huitième congrès socialiste Copenhague
1911 *Huitième congrès socialiste internationale tenu à Copenhague 28 Août au 3 Septembre 1910.* Compte rendue analytique, Gand: Volksdrukkerij.
Idema, H.A.
1924 *Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch-Indië 1891-1918,* 's-Gravenhage: Nijhoff.
1934 *De Indische wetboeken van strafrecht 1848-1934,* 's-Gravenhage: Nijhoff.
Indonesia
1963 *Indonesia,* Edited by R.T. McVey, New Haven (Conn.): Human Relations Area Files Press.
Ingleson, J.
1975 *Perhimpunan Indonesia and the Indonesian Nationalist Movement 1923-1928,* Clayton (Victoria): Monash University, Centre of Southeast Asian Studies.
1981 " 'Bound Hand and Foot': Railway Workers and the 1923 Strike in Java", *Indonesia* 31: 53-87.

Internationaler Sozialisten-Kongress Stuttgart
1907 *Internationaler Sozialisten-Kongress zu Stuttgart, 18. bis 24. August 1907,* Berlin: Vorwärts.
Jaarsma, S.
1936 *Grond voor den Nederlander,* Soerabaja: De Toekomst.
Jaarverslagen BMMP
1917 *Jaarverslagen over 1916 van den Bond voor Minder Marinepersoneel en het bonds-gebouw te Helder,* Amsterdam: Vooruitgang.
Jaarverslagen BMMP
1918 *Jaarverslagen over 1917 van den Bond voor Minder Marinepersoneel en het bondsgebouw te Helder en Soerabaia,* Amsterdam, Vooruitgang.
Jong, A. de
1972 *Domela Nieuwenhuis,* Den Haag: Kruseman (tweede herziene druk).
Jong Edz., Fr. de
1953 "R.H.K. Kuijper", *Mededelingenblad Sociaal-historische Studiekring* 2: 13-15.
1954 *J. Saks, Literator en marxist. Een bijdrage tot de geschiedenis van het marxisme in Nederland,* Amsterdam: Arbeiderspers.
1956 *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen,* Amsterdam: Arbeiderspers.
Jonge, A.A. de
1972 *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij,* Den Haag: Kruseman.
Jonge, B.C. de
1968 *Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge.* Met brieven uit zijn nalatenschap, Uitgegeven door S.L. van der Wal, Groningen: Wolters-Noordhoff.
Jongmans, P.H.C.
1921 *De exorbitante rechten van Gouverneur-Generaal in de praktijk,* Amsterdam: De Bussy.
Kahin, G. McT.
1952 *Nationalism and Revolution in Indonesia,* Ithaca (N.Y.): Cornell University Press.
Kasteel, P.
1938 *Abraham Kuyper,* Kampen: Kok.
Kautsky, K.
1892 *Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Theil erläutert,* Stuttgart: Dietz.
1907 *Sozialismus und Kolonialpolitik,* Berlin: Vorwärts.
Kerensky, A.
1965 *Russia and History's Turning Point,* New York: Duell etc.
Kerff, W.
1967 *Karl Liebknecht 1914 bis 1916. Fragment einer Biographie,* Berlin: Dietz.
Ketner, C.H.
1919 *Josef Dietzgen, een socialistisch wijsgeer,* Amsterdam: Van Looy.
Kleintjes, Ph.
1927, 1929 *Staatsinstellingen van Nederlandsch-Indië,* Amsterdam: De Bussy, 2 delen (vijfde herziene en bijgewerkte uitgave).
Koch, D.M.G.
1922 *Herleving, Oorsprong, streven en geschiedenis der nationalistische beweging in Britsch-Indië,* Weltevreden: Kolff.

1956 *Verantwoording. Een halve eeuw Indonesië*, 's-Gravenhage/Bandoeng: Van Hoeve.
1960 *Batig slot. Figuren uit het oude Indië*, met een voorwoord van I. Samkalden, Amsterdam: De Brug-Djambatan.

Koejemans, A.J.
[1967] *David Wijnkoop, een mens in de strijd voor het socialisme*, Amsterdam: Moussault.

Kol, H.H. van
1916 *De ontwikkeling van de groot-industrie in Japan.* Rapport samengesteld ingevolge opdracht van den Minister van Koloniën, 's-Gravenhage: Bootsma, 2 delen.

Konrad, H.
1976 *Nationalismus und Internationalismus. Die österreichische Arbeiterbewegung vor dem ersten Weltkrieg*, mit einem vorwort von K.R. Stadler, Wien: Europa Verlag.

Koperberg, S.
z.j. *De industriële ontwikkeling van Oost-Azië.* Beschouwingen naar aanleiding van het rapport van Kol, Semarang etc.: Van Dorp.

Korver, A.P.E.
1982 *Sarekat Islam 1912-1916. Opkomst, bloei en structuur van Indonesië's eerste massa-beweging*, Amsterdam: Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam.

Kroef, J.M. van der
1965 *The Communist Party of Indonesia, its History, Program and Tactics*, Vancouver: University of British Columbia.

Kroon, F.
[z.j.] *Waarom en hoe moet Indië weerbaar gemaakt worden?*, Amsterdam: Algemeene Uitgevers-Maatschappij.

Kublin, H.
1964 *Asian Revolutionary. The Life of Sen Katayama*, Princeton: Princeton University Press.

Kuyper
1937 *Dr. A. Kuyper: Gedenkboek uitg. bij gelegenheid van de herdenking op 29 Oct. 1937 van het feit, dat Dr. A. Kuyper honderd jaar geleden te Maassluis geboren werd 1837-1937*, Samengesteld door L.W.G. Scholten e.a., Kampen: Kok.

Lammers, G.J.
[z.j.] *A.W.F. Idenburg. In zijn leven en werken geschetst*, Amsterdam: Standaard.

Landbouw
1946 *De Landbouw in den Indonesischen Archipel*, onder redactie van C.J.J. van Hall en C. van de Koppel, 's-Gravenhage: Van Hoeve, 3 delen.

Larson, G.D.
1979 *Prelude to Revolution. Palaces and Politics in Surakarta, 1912-1942*, De Kalb (Ill.): Northern Illinois University (Thesis).

Leven en Arbeid van Mr. C.Th. van Deventer
1916-1917 *Leven en Arbeid van Mr. C.Th. van Deventer*, beschreven en verzameld door H.T. Colenbrander en J.E. Stokvis, Amsterdam: Van Kampen, 3 delen.

Liagre Böhl, H. de
1973 *Herman Gorter. Zijn politieke aktiviteiten van 1909-1920 in de opkomende kommunistische beweging in Nederland*, Nijmegen: SUN.

Liefrinck, J.H.
1917 *Onderzoek naar de heffing van belastingen en de vordering van heerendiensten in eenige deelen der buitenbezittingen*, Batavia: Landsdrukkerij.

Locher-Scholten, E.
1981 *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische Archipel, 1877-1942.* Utrecht: HES.

Louw, P.F.J. en E.S. de Klerck
1894-1909 *De Java oorlog van 1825 tot 1830*, Batavia enz.: Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 6 delen.

Maaten, K. van der
1917 *Z.E. de oud gouverneur-generaal J.B. van Heutsz en de defensie van Nederlandsch-Indië*, 's-Gravenhage: Nijhoff.

Macfarlane, L.J.
1966 *The British Communist Party. Its Origin and Development until 1929*, London: MacGibbon and Kee.

McVey, R.T.
1965 *The Rise of Indonesian Communism*, Ithaca: Cornell University Press.

Marco, Mas
1916 *Boekoe sebaran jang pertama*, 's-Gravenhage.

Marwick, A.
1967 *The Deluge. British Society and the First World War*, Harmondsworth: Penguin.

Marx, K.
1962 "Lohn, Preis und Profit", in: *Marx-Engels Werke* 16, Berlin: Dietz.

Marx, K.
1964 "Das Kapital III", in: *Marx-Engels Werke* 25, Berlin: Dietz

Marx, K. en Engels, F.
1848 *Manifest der Kommunistische Partei. Veröffentlicht im Februar 1848*, London: Gedruckt in der Office der "Bildungs-Gesellschaft für Arbeiter" von J.E. Burghard.

Masslow, P.
1907 *Die Agrarfrage in Russland. Die bäuerliche Wirtschaften und die ländlichen Arbeiter. Eine Untersuchung*, Stuttgart: Dietz.

Mavor, J.
1928 *The Russian Revolution*, London: Allen & Unwin.

Mechanicus, Ph.
1978 *In depôt: dagboek uit Westerbork*, Amsterdam: Atheneum-Loeb.

Mededeelingen algemeen belang
1918 *Mededeelingen omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang* (afgesloten 1 September 1917), Batavia: Landsdrukkerij.
1919 *Mededeelingen omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang* (afgesloten 1 Januari 1919), Batavia: Landsdrukkerij.
1921 *Mededeelingen omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang* (afgesloten 24 Maart 1921), Weltevreden: Landsdrukkerij.
1922 *Mededeelingen omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang* (afgesloten 1 Mei 1922), Weltevreden: Landsdrukkerij.

Meer T. van der, S. van Schuppen en S. Veen
1981 *De S.D.A.P. en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913.* Amsterdam: Van Gennep.

Mehring, F.
1918 *Karl Marx. Geschichte seines Lebens*, Leipzig: Leipziger Buchdruckerei.

Meyer, W.H.
1981 *Terugblik. Herinneringen van een sociaal-democraat*. Verzorgd en geannoteerd door M. Campfens, Amsterdam: Van Gennep.
Meyer Ranneft, J.W. en W. Huender
1926 *Onderzoek naar den belastingdruk op de inlandsche bevolking*, Weltevreden: Landsdrukkerij.
Middendorp, W.
1924 *De poenale sanctie*, Haarlem: Tjeenk Willink.
1929 *Twee achterlijke arbeidssystemen voor inboorlingen in Nederlandsch Oost-Indië (Heerendiensten en poenale sanctie)*, Haarlem: Tjeenk Willink.
Moll, J.F.A.C. van
1913 *De desa-volkshuishouding in cijfers*. Uitgegeven door en voor rekening van het Algemeen Syndicaat van Suikerfabrikanten in Nederlandsch-Indië, Den Haag, 2 delen.
Mommsen, H.
1963 *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien: Europa-Verlag, deel 1.
Morgan, K.O.
1963 *David Lloyd George. Welsh Radical and World Statesman*, Cardiff: University of Wales Press.
Muntjewerf, A.
1967 "Soen Jat-sen als politicus", *De Nieuwe Stem* 22:660-682.
Nagazumi, A.
1972 *The Dawn of Indonesian Nationalism. The Early Years of the Budi Utomo 1908-1918*, Tokyo: Institute of Developing Economies.
Nettl, J.P.
1966 *Rosa Luxemburg*, London, Oxford University Press, 2 delen.
NIOG
1934 *Nederlandsch-Indisch Onderwijzers Genootschap 1894 / 4 juni 1934 Jubileumnummer van "De School"*, Batavia: Kolff.
Noer, Deliar
1973 *The Modernist Muslim Movement in Indonesia 1900-1942*, Singapore etc.: Oxford University Press.
Nomes, Jan
1978 *De Indische Partij. Poging tot verkrijging van onafhankelijkheid op multiraciale grondslag. Nederlandsch-Indië/Indonesië 1912-1913*, Amsterdam: Scriptie Vrije Universiteit.
Nota geschriften Douwes Dekker
1913a *Nota betreffende de geschriften van Douwes Dekker*, Batavia: Landsdrukkerij.
1913b *Vervolg der nota betreffende de geschriften van Douwes Dekker*, Batavia: Landsdrukkerij.
1913c *Tweede vervolg der nota betreffende de geschriften van Douwes Dekker*, Batavia: Landsdrukkerij.
Nota 4e Congres CSI
1920 *Nota* [4e Nationaal Congres der Vereeniging "Centraal Sarekat Islam", gehouden van 26 October tot 2 November 1919 te Soerabaja], Weltevreden: Landsdrukkerij.
Oncken, H.
1966 *Lassalle. Zwischen Marx und Bismarck. Eine Biographie* mit einem Vorwort von F. Hirsch, Stuttgart usw.: Kohlhammer (5. neu bearbeitete Auflage).

Onderwijsbeleid
1963 *Het onderwijsbeleid in Nederlandsch-Indië 1900-1940. Een Bronnenpublicatie*, Bewerkt door S.L. van der Wal, Groningen: Wolters.
Onderzoek mindere welvaart
1905-1914 *Onderzoek naar de mindere welvaart der inlandsche bevolking op Java en Madoera*, Batavia-Weltevreden, 12 delen.
Ontwikkeling nationalistische beweging
1975 *De ontwikkeling van de nationalistische beweging in Nederlandsch-Indië. Een Bronnenpublicatie*, Eerste stuk: 1917-medio 1923, Bewerkt door R.C. Kwantes, Groningen: Tjeenk Willink.
Onze verdediging
1917 *Onze verdediging. Verweerschrift van het hoofdafdelingsbestuur tegen de op zijn leiding gevoerde critiek* [Door J.A. Brandsteder], Uitgegeven door het Hoofdafdelingsbestuur [van de Bond van Minder Marine-personeel], Soerabaia.
Opheffer (pseudoniem van G.L. Gonggrijp)
1941 *Brieven van Opheffer aan de redactie van het Bataviaasch Handelsblad*, Maastricht: Leiter-Nypels (Nieuwe en herziene uitgave, 4e druk).
Opkomst nationalistische beweging
1967 *De opkomst van de nationalistische beweging in Nederlands-Indië. Een bronnenpublicatie*, Bewerkt door S.L. van der Wal, Groningen: Wolters.
Osterroth, F.
1960 *Biographisches Lexikon des Sozialismus. Verstorbene Persönlichkeiten*, Hannover: Dietz, deel 1.
Oud, P.J.
1948-1951 *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940*, Assen: Van Gorcum, 5 delen.
Overheidsuitgaven onderwijsdoeleinden
1930 *De overheidsuitgaven voor onderwijsdoeleinden in Nederlandsch-Indië*, II, Buitenzorg: Archipel Drukkerij (Publicaties van de Hollandsch-Inlandsche Onderwijs-Commissie).
Overzicht economie desa
1912-1914 *Overzicht van de uitkomsten der gewestelijke onderzoekingen naar de economie van de desa en de daaruit gemaakte gevolgtrekkingen*, Batavia: Kolff etc.
Overzicht grondbezit Indo-Europeanen
z.j. *Overzicht van de werkzaamheden van de commissie voor het grondbezit van Indo-Europeanen*, z.pl.
Pannekoek, A.
1909 *Die taktische Differenzen in der Arbeitersbewegung*, Hamburg: Erdmann Duber.
1982 *Herinneringen uit de arbeidersbeweging. Sterrenkundige herinneringen*, Met bijdragen van B.A. Sijes e.a., Amsterdam: Van Gennep.
Pattabhi Sitaramayya, B.
1969 *History of the Indian National Congress*, Delhi etc.: Chand, 2 delen.
Perthus, M. (pseudoniem van P.P. van 't Hart)
1953 *Voor vrijheid en socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet-Herdenkings-Comité*, Rotterdam: Gramo.
1976 *Henk Sneevliet. Revolutionair socialist in Europa en Azië*, Nijmegen: SUN.
Petrus Blumberger, J.Th.
1931 *De nationalistische beweging in Nederlandsch-Indië*, Haarlem: Tjeenk Willink.

1934 *Politieke partijen en stroomingen in Nederlandsch-Indië*, Leiden: Leidsche Uitgeversmaatschappij.
1935 *De communistische beweging in Nederlandsch-Indië*, Haarlem: Tjeenk Willink (2e herziene en bijgewerkte druk).
1939 *De Indo-Europeesche beweging in Nederlandsch-Indië*, Haarlem: Tjeenk Willink.

Pipes, R.
1964 *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism 1917-1923*, Cambridge: Harvard University Press.

Pluvier, J.M.
1953 *Overzicht van de ontwikkeling der nationalistische beweging in Indonesië in de jaren 1930 tot 1942*, 's-Gravenhage-Bandung: Van Hoeve.

Poeze, H.A.
1976 *Tan Malaka. Strijder voor Indonesië's vrijheid. Levensloop van 1897 tot 1945*, 's-Gravenhage: Nijhoff.

Politiek-Politioneele Overzichten I
1982 Politiek-Politioneele Overzichten van Nederlandsch-Indië. Bronnenpublikatie. Deel I 1927-1928, Bewerkt en ingeleid door Harry A. Poeze, The Hague: Nijhoff.

Praag, S. van
1947 *Onrust op Java. De jeugd van Dipanagara. Een historisch-literaire studie*, Amsterdam: Nederlandsche Keurboekerij.

Pringgodigdo, A.K.
1970 *Sedjarah pergerakan rakjat Indonesia*, Djakarta: Dian Rakjat.

Programmatische Dokumente
1973 *Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie*, Herausgegeben und eingeleitet von D. Dowe und K. Klotzbach, Berlin usw.: Dietz.

Proost, K.F.
1937 *Henriette Roland Holst in haar strijd om gemeenschap*, Arnhem: Van Loghum Slaterus.

Protokoll Hamburg 1923
1923 *Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresses in Hamburg 21. bis 25. Mai 1923*, Berlin: Dietz.

Purcell, V.
1965 *The Chinese in Southeast Asia*, London: Oxford University Press (2nd. edition).

Raalte, E. van
1962 *Dr. D. Bos. Leven en werken van een Nederlands staatsman*, Assen: Van Gorcum.

Radkey, O.H.
1958 *The Agrarian Foes of Bolshevism. Promise and Default of the Russian Socialist Revolutionaries, February to October 1917*, New York: Columbia University Press.

Ramm, T.
1953 *Ferdinand Lassalle als Rechts- und Sozialphilosoph*, Wien: Weltkulturverlag Anton Hain Meisenheim.

Rapport Militair Hospitaal
z.j. *Rapport over toestanden in het Militair Hospitaal te Soerabaja*, Uitgebracht in opdracht van leden van de Bond van Korporaals der K.M. in Oost Indië door het Hoofdafdelingsbestuur, Den Helder.

Ravesteyn, W. van
1948 *De wording van het communisme in Nederland, 1907-1925*, Amsterdam: Van Kampen.

Reichenbach, B.
z.j. "Zur Geschichte der KAPD", Separatabdruck: *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, G. Grünberg (ed.), XIII, 1928, Leipzig: Hirschfeld, 117-40.

Renner, K.
1916 *Oesterreich's Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze*, Wien: Wiener Buchhandlung.
1918 *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Oesterreich*, Leipzig usw.: Franz Deutiche.

Résolutions conférence Berne
1919 *Les résolutions de la conférence internationale ouvrière et socialiste de Berne (3-10 Février 1919)*, Comité de Presse de la conférence, Bâle: Junger.

Rhemrev, W.V.
1917 *Indië Weerbaar.* Rede, z.pl.

Roegholt, S. en M. de Vries
1975 *De Nederlandse socialisten en het onderwijs, 1894-1920*, Utrecht: Scriptie Universiteit van Utrecht.

Roland Holst-Van der Schalk, H.
1910 *De philosophie van Dietzgen en hare beteekenis voor het proletariaat*, Rotterdam: Wakker.
1917 *Het Feest der Gedachtenis*, Rotterdam: Brusse (2e herziene en vermeerderde druk).
1949 *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen*, Amsterdam: Van Ditmar (2e druk).

Rossum, L.J. van
1967 "A propos d'une biographie de Parvus", *Cahiers du monde russe et soviétique* 8:242-263.

Roy, M.N.
1922 *Indien*, Hamburg: Verlag der Kommunistische Internationale

Rüter, A.J.C.
1935 *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*, Leiden: Brill.

Rutgers, F.L.
1939 *Idenburg en de Sarekat Islam in 1913*, Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.

Sandra
1961 *Sedjarah pergerakan buruh Indonesia*, Djakarta: Pustaka Rakjat.

Sarekat Islam Congres 1916
1916 *Sarekat Islam Congres (1e nationaal congres) 17-24 Juni 1916 te Bandoeng*, Batavia: Landsdrukkerij.

Sarekat Islam Congres
1919a *(2e nationaal congres) 20-27 October 1917 te Batavia*, Batavia: Landsdrukkerij.
1919b *(3e nationaal congres) 29 Sept. - 6 Oct. 1918 te Soerabaja*, Batavia: Landsdrukkerij.

Sartono Kartodirdjo
1972 "Agrarian Radicalism in Java. Its Setting and Development", in: *Culture and Politics in Indonesia*, Edited by C. Holt, p. 71-125.

1973 *Protest Movements in Rural Java: A Study of Agrarian Unrest in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, London etc.: Oxford University Press.
Schamhardt, F.
z.j. *Walraven en de suikerbond.* z. pl.
Schapiro, L.
1964 *The Communist Party and the Soviet Union*, New York: Vintage Books.
Schkaff, E.
1922 *La question agraire en Russie*, Paris: Rousseau.
Schleifstein, J.
1959 *Franz Mehring. Sein marxistisches Schaffen, 1891-1919:* Berlin: Rütten und Loening.
Schoorl Straub, T.
1965 *Een beetje vrijheid. Herinneringen van een Nederlandse vrouw in Siberië.* Laren: Schoonderbeek.
Schraepler, E.
1966 *August Bebel. Sozialdemokrat im Kaiserreich*, Göttingen usw.: Musterschmidt-Verlag.
Schrieke, J.J.
1918 *Ontstaan en groei der stads- en landgemeenten in Nederlandsch-Indië*, Amsterdam: De Bussy.
Semaoen (Semaun)
1937 *Een bruin volk dat zich bevrijdt.* Amsterdam: Amstel.
[1960]*Pengantar Ilmu Ekonomi Terpimpin*, Bandung: Universitas Padjadjaran.
[1962]*Skets sedjarah Pak Matosin*, Surabaja: Matang.
Sharman, L.
1968 *Sun Yat-sen. His Life and its Meaning. A Critical Biography*, Stanford (Cal.): Stanford University Press.
Sixième congrès socialiste
1904 *Sixième Congrès Socialiste Internationale tenu à Amsterdam du 14 au 20 auôt 1904.* Compte-rendu analytique, Bruxelles: publ. par le Secrétariat Socialiste International.
Skinner, G.W.
1963 "The Chinese Minority", in: *Indonesia*, Edited by R.T.McVey, p. 97-117.
Snouck Hurgronje, C.
1957:I *Ambtelijke Adviezen van C. Snouck Hurgronje 1889-1936*, uitgegeven
1959:II door E. Gobée en C. Adriaanse, 's-Gravenhage, Nijhoff, 3 delen.
1962:III
Socialisatievraagstuk
1920 *Het socialisatievraagstuk.* Rapport uitgebracht door de commissie aangewezen uit de S.D.A.P., Amsterdam: Ontwikkeling.
Soembangsih
1918 *"Soembangsih", Gedenkboek Boedi-Oetomo 1908-20 Mei 1918.* Amsterdam: Tijdschrift "Nederlandsch Indië Oud en Nieuw".
Spender, H.
1919 *David Lloyd George, Étude bibliographique*, Paris: Armand Colin.
Steinmetz, H.E.
1905 "Leidraad voor de bestrijding van 'schaarste' en 'nood' op Java en Madoera", *Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur* 30:79-155.
Stockholm
1918 *Stockholm, Comité organisateur de la conférence socialiste internationale de Stockholm*, Stockholm.

Stokvis, J.E.
1932 *Levensbericht van H.H. van Kol*, Overdruk uit De Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1931-1932, Leiden: Brill.
1938 "Albarda op koloniaal terrein", in: *Ir. J.W. Albarda*, p. 39-40.
Surjomihardjo, Abdurrachman
1964 "An Analysis of Suwardi Surjaningrat's Ideals and National-Revolutionary Actions (1913-1922)", *Madjalah ilmu-ilmu sastra* 2:371-406.
Suryadinata, L.
1971 *The Pre-World War II Peranakan Chinese Press of Java. A Preliminary Survey*, Athens etc. (Ohio): University Center for International Studies.
1976 *Peranakan Chinese Politics in Java, 1917-42*, Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
Tara Chand
1961- *History of the Freedom Movement in India*, New Delhi: The Publications
1974 Division, Ministry of Information and Broadcasting, 4 delen.
Tedjasukmana, I.
1959 *The political character of the Indonesian trade union movement*, Ithaca: Cornell University, Southeast Asia Program Department of Far Eastern Studies.
Teitler, G.
1980 *The Dutch Colonial Army in Transition. The Militia Debate, 1900–1921*, Rotterdam: Erasmus University, Comparative Asian Studies Programme (CASP).
Teng Sioe Tjhan
1933 *De landrente-belasting*, Rotterdam: De Banier.
Thijs, W.
1956 *De Kroniek van P.L. Tak. Brandpunt van Nederlandse cultuur in de jaren negentig van de vorige eeuw*, Amsterdam: Wereld-Bibliotheek.
Tichelman, F.
1967 "De S.D.A.P. en Indonesië, 1897-1907", *De Nieuwe Stem* 22:683-723.
1974 *Henk Sneevliet. Een politieke biografie*, Amsterdam: Van Gennep.
1980 *The Social Evolution of Indonesia. The Asiatic Mode of Production and its Legacy*, The Hague etc.: Nijhoff.
1981 "Die Kolonialpolitik der europäischen Sozialdemokratie in der Zeit der II. Internationale", in: *Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung* (XIII. Linzer Konferenz 1977); Wien, p. 72-82.
Tien jaren VSTP
1917 *Tien jaren V.S.T.P.*, Semarang.
Tjipto Mangoenkoesomo
1915 *Ik beschuldig . . .* [Soerakarta: Sie Dhian Ho]
Trincher-Rutgers, G.C. en Trincher, K.
1974 *Rutgers. Zijn leven en streven in Holland, Indonesië, Amerika en Rusland*, Moskou: Progres.
Troelstra, P.J.
1927- *Gedenkschriften*, Amsterdam: Querido, 4 delen.
1931
Tweede jaarboek democratisch socialisme
1980 *Het tweede jaarboek van het democratisch socialisme*, Amsterdam: Arbeiderspers.
Uitbreiding Westersch onderwijs
1929 *De uitbreiding van het Westersch onderwijs in Nederlandsch-Indië sedert*

1900, Buitenzorg: Archipel Drukkerij, 2 delen.
Van der Veur, P.W.
1955 *Introduction to a Socio-Political Study of the Eurasians of Indonesia*, Ithaca: Cornell University (Thesis)
1958 "E.F.E. Douwes Dekker", *The Journal of Asian Studies* 17:551-566.
Van Niel, R.
1960 *The Emergence of the Modern Indonesian Elite*, The Hague-Bandung: Van Hoeve.
Veer, P. van 't
1958 *Geen blad voor de mond. Vijf radicalen uit de negentiende eeuw*, Amsterdam: Arbeiderspers.
1969 *De Atjeh-oorlog*, Amsterdam: Arbeiderspers.
Vermeulen, W.H.
1955 "Oost-Indië in het Nederlandse parlement 1891-1918" in: *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland* door Mr. W.J. van Welderen baron Rengers van 1849 tot 1891, vierde bijgewerkte uitgave, Vierde deel, p. 263-355.
Verslag arbeidsinspectie
1919 *Verslag van den dienst der Arbeidsinspectie in Nederlandsch-Indië over de jaren 1917-1918* (vijfde verslag), Weltevreden: Landsdrukkerij.
Verslag congres SDAP
1904 *Verslag van het tiende congres der S.D.A.P., gehouden op 3, 4 en 5 April 1904 te Dordrecht*, [Amsterdam]: S.D.A.P.
1914 *Verslag van het twintigste gewone congres der S.D.A.P., gehouden op 12, 13 en 14 April 1914 te Utrecht*, Amsterdam: S.D.A.P.
1915 *Verslag van het een-en-twintigste congres der S.D.A.P., gehouden op 4, 5 en 6 April 1915 te Arnhem*, Amsterdam: S.D.A.P.
1917 *Verslag van het twee-en-twintigste congres der S.D.A.P., gehouden op 8, 9 en 10 April 1917 te Arnhem*, Amsterdam: Ontwikkeling.
1930 *Verslag van het koloniaal congres der Sociaal-democratische Arbeiderspartij in Nederland, gehouden op Zaterdag 11 en Zondag 12 Januari 1930 te Utrecht*, Amsterdam: Arbeiderspers.
Verslag Suiker-enquête
1921 Verslag van de Suiker-enquête Commissie 1921, Soerabaia: Fuhri.
Verzameling congresbesluiten
1925 *Verzameling van Congresbesluiten genomen sedert de oprichting der S.D.A.P. tot het congres van 1924*, [Amsterdam]: S.D.A.P.
Vierhonderd miljoen begroting
1916 *400 miljoen! Beknopt overzicht van de Indische begroting voor 1917*, Batavia: Landsdrukkerij.
Visser, L. de
1939 *Herinneringen uit mijn leven*, Amsterdam: Pegasus.
Vliegen, W.H.
1905 *De dageraad der volksbevrijding*, Amsterdam: Van Looy, 2 delen.
1924: I-II *Die onze kracht ontwaken deed*, Amsterdam: Ontwikkeling, 3 delen.
1938: III
z.j. *De sociaaldemokraten en het koloniale vraagstuk*, Amsterdam: Ontwikkeling.
Volksraad
1964, *De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlandsch-Indië.*
1965 *Een bronnenpublicatie*, Eerste Stuk: 1891-1926; Tweede Stuk: 1927-1942, Groningen: Wolters, 2 delen.

Volksraad Jaarboekje
z.j. *Volksraad Jaarboekje, 1922-'23*, 1. Jrg., Weltevreden etc.: Kolff.
z.j. *Volksraad Jaarboekje, 1927-'28*, Weltevreden etc.: Kolff.
Volkswelvaart
1914 *De volkswelvaart op Java en Madoera. Eindverhandeling van 't onderzoek naar de mindere welvaart der Inlandsche bevolking*, Xc, deel III, Batavia: Ruygrok.
Vrankrijker, A.J.C. de
1950 *Het wervende woord. Geschiedenis van de socialistische week- en dagbladpers in Nederland*, Amsterdam: Arbeiderspers.
Vredenbregt, J.G.
z.j. *Korte schets omtrent ontstaan en ontwikkeling van de Indonesische vakbeweging*, Leiden: Scriptie Universiteit van Leiden.
Vries, D. de
1951 *D.M.G. Koch. Levensschets en bibliografie ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag*, Bandoeng: Vorkink.
Wachenheim, H.
1967 *Die deutsche Arbeiterbewegung, 1844 bis 1914*, Köln usw.: Westdeutscher Verlag.
Wansink, D.J.
1939 *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de S.D.A.P.*, Haarlem: Tjeenk Willink.
Welcker, J.M.
1978 *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914*, Amsterdam: Van Gennep.
Wertheim, W.F.
1959 *Indonesian Society in Transition. A Study of Social Change*, The Hague-Bandung: Van Hoeve (2nd. revised edition).
Westra, H.
1934 *De Nederlandsch-Indische Staatsregeling*, 's-Gravenhage: Nijhoff (2e geheel omgewerkte en vermeerderde druk).
Wet Staatsinrichting
1928 *Wet op de staatsinrichting van Nederlandsch-Indië vergeleken met het N.-Indisch regeeringsreglement.* Bewerkt door I.A. Nederburgh, 's-Gravenhage: Belinfante (2e herziene druk).
Weyden, J. van der
1916 *Weerplicht voor inlanders en samenstelling van de weermacht in Nederlandsch-Indië*, Amsterdam: Van Holkema en Warendorf.
Whiting, A.S.
1954 *Soviet Policies in China, 1917-1924*, New York: Columbia University Press.
Wibaut, F.M.
1936 *Levensbouw. Memoires*, Amsterdam: Querido.
Wie is dat?
1938 *Wie is dat?*, 's-Gravenhage: Nijhoff (4e uitgave)
1948 *Wie is dat?*, 's-Gravenhage: Nijhoff (5e uitgave)
1956 *Wie is dat?*, 's-Gravenhage: Nijhoff (6e uitgave).
Wiessing, H.P.L.
1960 *Bewegend portret. Levensherinneringen*, Amsterdam: Moussault.
Willmott, D.E.
1961 *The National Status of the Chinese in Indonesia 1900-1958*, Ithaca: Cornell University, Department of Far Eastern Studies.

Wøller, J.
[1943] *Als Officier van Gezondheid naar Nederlands-Indië*, Vertaling uit het Deens, Utrecht: Bijleveld.
Wohl, R.
1966 *French Communism in the Making, 1912-1924*, Stanford (Cal.): Stanford University Press.
WP
1947-1955 *Winkler Prins Encyclopedie*, Amsterdam: Elsevier (6e druk)
1966-1975 *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, Amsterdam: Elsevier (7e druk)
1979- *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, Amsterdam: Elsevier (8e druk)
Wijk, E.M.H.G. van
1979 *Opstand in Djambi*, Amsterdam: Scriptie Universiteit van Amsterdam.
Yen Ching Hwang
1976 *The Overseas Chinese and the 1911 Revolution*, Kuala Lumpur etc.: Oxford University Press.
Yoe-Sioe Liem
1980 *Die ethnische Minderheit der Ueberseechinesen im Entwicklungsprozess Indonesiens. Ein Beitrag zur Erforschung interethnische Vorurteile in der Dritten Welt*, Saarbrücken usw.: Breitenbach usw.
Yu, G.T.
1966 *Party Politics in Republican China. The Kuomintang 1912-1924*, Berkeley: University of California Press.
Zandstra, E.
1968 *Vrijheid. Het leven van F. Domela Nieuwenhuis*, Amsterdam: Contact.
Zee, D. van der
1928 *Het Indische gemeentewezen*, 's-Gravenhage: Nijhoff.
1929 *De S.D.A.P. en Indonesië*, Amsterdam: Ontwikkeling.
Zévaes, A.
1951 *Jean Jaurès*, Paris: La clé d'or.
Zimmerwalder Bewegung
1967 *Die Zimmerwalder Bewegung, Protokolle und Korrespondenz*, The Hague etc.: Mouton, 2 delen.

Periodieken

De voor het onderzoek belangrijkste periodieken:
Het Anker, Den Helder, 1901-1921 (1901-1917)*
De Indiër, Semarang, 1917- – (1917)
Het Indische Volk, Meester Cornelis, 1917-1938 (1917)
Koloniale Studiën, Weltevreden, 1916-1939 (1916-1917)
Overzicht van de inlandsche pers (IPO), Batavia, 1916-1940 (1916-1917)
De Sociaal-democraat, Orgaan der SDAP, Amsterdam, 1896-1900 (1896-1900)
Soeara Merdika (Vrije Stem), Semarang, 1917 (1917)
De Tribune, Amsterdam, 1907-1937 (1907-1917)
De Volharding, Semarang, 1908- – (1914-1917)
Het Volk, Amsterdam, 1900-1942 (1900-1917)
Het Vrije Woord, Semarang, 1915-1922 (1915-1917)

* De tussen haakjes geplaatste jaren geven de onderzochte periode aan.

Incidenteel geraadpleegde periodieken (van de Indonesische bladen waren slechts enkele nummers beschikbaar)
Arbeidersjaarboekje, Amsterdam, 1899-1934 (1899-1917)
Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, Stuttgart
Bataviaasch Handelsblad, Batavia (1917)
Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde, 's-Gravenhage
Cahiers du monde russe et soviétique, Paris
Djawa Tengah (Midden Java), Semarang (1916-1917)
Indonesia, Ithaca (N.Y.).
Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden (1897-1919)
Journal of Asian Studies, Ann Arbor (Mich.)
Der Kampf, Sozialdemokratische Monatschrift, Wien
Koloniaal Tijdschrift, 's-Gravenhage
Koloniaal Verslag, Batavia (1915-1918)
Locale Belangen, Orgaan van de Vereniging voor Locale Belangen, Semarang (1913-1917)
Mededelingenblad, Sociaal-historische Studiekring, (vanaf 1968: Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis), Amsterdam
Modjopait, Soerakarta (1915)
De Nieuwe Rotterdamsche Courant, Rotterdam (1915-1917)
Die Neue Zeit, Stuttgart (1907-1917)
De Nieuwe Stem, Arnhem enz.
De Nieuwe Tijd, Amsterdam (1900-1917)
Het Nieuws van de Dag van Nederlandsch-Indië, Batavia (1917)
Pantjaran Warta (Nieuwsbron of -stroom), Batavia (1917)
Parlement en kiezer, 's-Gravenhage
Pertimbangan (Mening), Bandoeng (1917)
Regeerings-Almanak, Batavia (1913-1940)
De School van Nederlandsch-Indië, Batavia (1915-1917)
Sinar Djawa (De Lichtstraal van Java), Semarang (1916-1917)
Sin Po (Nieuwe Krant), Batavia (1917)
De Socialistische Gids, Amsterdam (1916-1917)
Soerabajasch Handelsblad, Soerabaja (1917)
De Taak, Semarang (1917)
Tijdschrift voor Geschiedenis, Amersfoort enz.
Verslag van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland, Amsterdam (1922-1939)
De Voorpost, Semarang (1917)
Vrij Nederland, Amsterdam
Vrijzinnig Weekblad, Weltevreden (1917)
De Wapens Neder, Deventer enz.